

Endrei Istvánné

Életrajz

Endrei Istvánné kedves, barátságos, szellemi frissége lenyűgöző. A smink, a parfüm és az elegáns kosztüm még 92 éves korában is elengedhetetlen része mindennapjainak. Károly körúti lakása, ahol 1941 óta él, nagyon barátságos. A fehér abrosszal terített asztalon a porceláncsésze, hozzá az ezüstkánál és az édes keksz mindig ott áll kikészítve, ez kijár még a váratlanul betoppanó vendégnek is. Kedvességével vonzza a látogatókat, ritkán van egyedül. A szobája falán kiakasztott családi fényképek az Endrei család tagjait örökítik meg, mindennapi emlékezésre készítve ezzel a család egyetlen még élő tagját.

Az anyai nagyszüleim Tolna megyeiek voltak. Bonyhádön éltek. Reich Adolf volt a nagyapám. Arra már nem emlékszem, hogy voltak-e a nagypapának testvérei. A nagyapám családja és a rokonok nem annyira földműveléssel, inkább állattartással foglalkoztak. Földszintes kertes házra emlékszem.

A nagyapám kétszer nősült. Az igazi nagymamáról a család soha nem beszélt. Róla semmit nem tudok, mert nagyon korán meghalt. Valószínűleg ő is bonyhádi volt. Ott ismerkedtek meg. Valamilyen Betti néni [Reich Bettina] volt a mostoha nagymama. Hogy a Betti néni budapesti volt-e, nem tudom. Őrá csak itt, Pesten emlékszem. A nagyapám és a mostoha nagyanyám Budapesten van eltemetve. A nagyapám első házasságából született két lány, anyám, Reich Róza és a nagynéném, Reich Hermína. Az anyám és a Betti nagymama között jó volt a viszony, szerették egymást. Legalábbis nem tudok róla, hogy lett volna köztük konfliktus.

Nagyapám második házasságából négy gyerek született, három lány és egy fiú. Reich Jenő volt a fiú. A lányok voltak a Reich Frida vagy Frici, Reich Sára és Reich Eszter. Anyám volt a legidősebb, utána jött a Hermína, majd a mostohatestvérek: a Frici, a Sári, az Eszti és a Jenő, ő volt a legfiatalabb. Egymás után születtek, nem volt sok a korkülönbség köztük. Tehát anyámnak egy édestestvére és négy mostohatestvére volt. Ennek ellenére jól kijöttek egymással, amíg éltek, szoros testvéri kapcsolat volt közöttük. Anyám mostohatestvérei mind kalaposok voltak. A Vámház körút 12-ben volt a Frida női kalapüzlete. Eszti nagynénémnek is volt a Klauzál utcában, és a Jenőnek is kalapüzlete volt a Rákóczi út 57-ben. Később dolgoztam is ott nála. Jenő felesége a Jolán volt. Dadogott, azt tudom, és zsidó lány volt ő is. Kalapos volt ő is, a Rákóczi úti üzletükben együtt dolgoztak. A Jenő katona volt az első világháborúban. Mikor én megszülettem 1915-ben, ő még harcolt, és amikor hazajött, nem is tudta, hogy megszülettem. A bátyámat gyerekként nagyon érdekelte a katonai ruha meg a fegyverek, ment mindig utána, és kérdezgette a fegyverek nevét. Persze nekem is mint kicsi gyereknek, ott kellett lennem. És mindig félretolt a nagybátyám, mert

nem tudta, hogy ki vagyok. Én mindig sovány és sápadt voltam, és egyszer, amikor már többször eltanácsolt a Jenő, megkérdezte, hogy ki ez a zöld béka. Ez szállóige lett a családban később, de az anyám akkor halálosan megsértődött, hogy az ő lányára ilyet mondott az öccse, hogy zöld béka.

A Sári nem volt egyedül kalapos a testvérek közül, ő háztartásbeli volt.

Az Esztinek volt egy lánya, a Médi, az első férjétől, aki Ungár nevezetű volt. A második férje Schwartz László volt, attól volt a Gyuri. A gyereket és a férfit is deportálták, meg is haltak. Esztit nem vitték el.

A Hermina otthonban halt meg, vidéken.

Sárinak volt két gyereke, a Baba és a Frédi. Ő még él, egy öregek otthonában van, a Baba is él Budapesten. Elég sokat van kórházban. Sárit deportálták a férjével együtt, és nem jött vissza.

Fricinek nem volt gyereke. Ő hamarabb meghalt, még a deportálás előtt. A Jenőnek volt a Bandi [Andor] és a Lucy [Aliz]. A fiút nem deportálták, mert a háború alatt sikerült neki kimenni a feleségével együtt Izraelbe [Izrael Állam 1948-ban alakult meg, 1920–1948 között Palesztina brit mandátumról van szó. – A szerk.], de visszajött – már jóval a háború után –, nem érezte jól magát. Neki két lánya és két fia van, az egyik tolókoksis közülük. Andorra nem emlékszem, hogy mivel foglalkozott, azt nem tudom, de most halt meg, nem olyan rég. Lucyt nem deportálták. Ő is Budapesten élt a férjével. Közvetlen a háború után üzletet is nyitott, mert a férje szabó volt. Nem tartott sokáig ez az üzlet, talán pár hónapig, mert aztán kiment külföldre, azt hiszem, Chilébe, és kint is maradt. Egyszer lement valami gombot venni – mert akkor otthon dolgozott, varrt az édesanyjánál –, és nem jött vissza soha. Senkinek sem szólt, csak nem jött haza. Hogy ezt hogyan tervezte ki, azt nem tudom.

A bonyhádi rokonok nagyon vallásos ortodox zsidók voltak. Mi mint gyerekek nyaraltunk többször Bonyhádon, elég sokat voltunk lent. Ez az 1920–30-as években lehetett. Ott nagyon tartották az ünnepeket, például a péntek estét. Péntek délután minden munkát abbahagytak, a lakást kitakarították, utána megfőzték a vacsorát. Húsleves volt és paradicsomos marhahús elég gyakran. Azt kellett majdnem minden pénteken enni. Amikor lent nyaraltunk, péntek este mentünk a bonyhádi zsinagógába. És senki nem dolgozott szombaton [lásd: szombati munkavégzés tilalma]. Természetesen kóser háztartást is vezettek. Nagypám szigorúan betartatta a kóser háztartás szabályait [lásd: étkezési törvények]. A bonyhádi rokonokról nem tudok semmit. Elképzelhető, hogy elvitték őket.

Mikor jöttek föl nagypámék Bonyhádról Pestre, nem tudom, de anyám és apám itt találkoztak Pesten, a Ligetben. A nagypám a két lányával, a Herminával és a Rózával mindig ment a Városligetbe sétálni vasárnap délelőtt.

Nem ismertem az apai nagyszüleimet. Budapestiek voltak, azt tudom. Az apai nagypapáról sajnos nem sokat tudok. Weisz volt a vezetékneve, és annyit tudok, hogy vak volt. Még gyerekkoromban, emlékszem, amikor egyszer volt nálunk a nagypapa, és beütötte a fejét az egyik polcba, és megkérdeztem tőle mit sem sejtve, hogy fáj-e. Akkor nagyon kikaptam a szüleimtől, hogy vak embert nem szabad megkérdezni, hogyha valami olyan helyre kerül, vagy valami olyat csinál, ami az ő haladását vagy életvitelét akadályozza. Akkor még nem tudtam, hogy vak, és nem tudtam, hogy erről nem szabad beszélni. Azt se tudom, hogy úgy született-e, vagy egyszer csak megvakult.

Nem volt ez téma, főleg a gyerekek előtt. A nagypapa akkor halt meg, amikor én a polgáriba jártam. Az apai nagymamát soha nem láttam. A nevét se tudom. Valószínűleg budapesti volt ő is.

Apámék hárman voltak. Apám, Weisz Albert, a húga, Regina és a Vajda Géza. A Regina férjhez ment Reisz Árminhoz. Fűszeresek voltak. Hogy mi volt a neve a boltjuknak, azt nem tudom, csak azt, hogy jól menő fűszerkereskedés volt a háború előtt. Ott is laktak a Rózsa utcában, és a lakásukkal szemben volt az üzlet. Ők nem voltak vallásosak, inkább neológok voltak. Három gyerekük volt, két lány egy fiú: a László, az Irén és a Babi. Az Árminéknál párszor voltunk csak, nem szerettünk ott lenni. A fiú író lett. Az Irén velem volt Lichtenwörthben, táborban. Visszajött, de nem sokkal a felszabadulás után meg is halt. Annyi mindent összeszedett ott, hogy nem bírta sokáig. Itt van eltemetve, a lichtenwörthi parcellában. A Babi csípőficamos volt. Akkor még nem operálták ezt a betegséget. Nem volt deportálva a betegsége miatt. Itt halt meg a saját lakásukban, a Rózsa utcában, szívelégtelenségben. A Regina és az Ármin elég sokáig élt, a háborút is túléltek.

A nagybátyám Weisz Gézáról Vajda Gézára magyarosította a nevét, amikor megnősült. A feleségét Szerdahelyi Ilonának hívták. A Szerdahelyi családból származott. Többen voltak testvérek. Az egyik bátyja, Szerdahelyi Aladár dugógyáros volt. Ő találta fel a parafa dugót, és ő csinálta először [Már a középkorban is használtak parafából készült dugót a borospalackok lezárására, s az első parafadugógyárat 1750-ben létesítették Portugáliában, a paratölgy hazájában. – A szerk.]. Ők gyártották a dugókat a borosüvegekhez. Nagyon jó módú ember volt. A nagybátyám könyvelő volt. Itt, Budapesten a Visegrádi utcában laktak, és úgy egészítette ki nagynéném a férje fizetését, mert akkor nem tudtak volna megélni tisztviselői fizetésből, hogy kosztos diákokat tartottak. Olyan lakásuk volt, hogy volt egy kisháza, és abban vidéki diákok laktak, akik itt tanultak Pesten. Nem az volt a fő szempont, de mégis főként vidéki zsidó gyerekek voltak, ritkán volt nem zsidó is. Ez így egyrészt olcsóbb is volt és megnyugtatóbb is a szülőknek, hogy megbízható embereknél vannak. A család vállalta a felügyeletet, például a nagybátyám vállalta, hogy tanul a gyerekekkel, hogy jó eredményük legyen. És nem volt szabad tíz után hazamenni, és kosztot is ők adtak, nemcsak lakást. A nagynéném főzött rájuk, ezért a szülők részben fizettek, részben pedig tojást meg állatot, csirkét meg ilyesmit küldtek.

A nagybátyám ugyan elég korán meghalt, de volt Balatonszéchenyiben egy telkük, és ott nyaraltatott a nagynéném gyerekeket, nemcsak saját gyerekeket, hanem idegeneket is. A rokongyerekek is fizettek neki. Mi is ott nyaraltunk minden nyáron. Mi, a család gyerekei velük együtt egy nyaralóházban laktunk, ami a nagynénémé volt, de csak a szűk család lakott ott. Volt ott egy szoba, konyha, és a spejz szobának volt megcsinálva. Angol vécé is volt beépítve. Ez a nyaralás sokáig, egészen a háború kezdetéig tartott.

A gyerekenyaraltatással indult az egész, akkor még a „kisházban”, aztán jött az az ötlet, hogy egy szalekben ebédeltet, majd 1935 körül a nagynéném úgy döntött, hogy épít egy panziót, és felnőtteket is fog nyaraltatni. Ezért a meglévő épületet bővítette, tehát hozzáépített még egy épületet – Vajda Gézáné Panziója, később így nevezték. Ez fából volt, és kiadta nyaralóknak, meg ott nyaraltatta később pénzért a gyerekeket is. Akkor nagy divat volt, hogy a pólós kisgyerekekkel az asszonyok elmentek nyaralni két-három hétre, és a férfiak az úgynevezett bikavonattal jöttek le szombat délután. A vásárnapot ott töltötték, és a nagynéném főzött. Ez egy szalek volt, aminek csak oldala volt, teteje nem, és ha esett az eső, akkor ponyvát húztak rá, hogy ne ázzanak meg. Itt

ebédelték a kismamák a gyerekekkel hét közben, szombat-vasárnap pedig az egész család. A nagynéném fél adagot is adott, a kisgyerekeknek. Ebéd után, emlékszem, a hóna alá fogta a tálat, amiben gyümölcs vagy sütemény volt, és kivitte az udvarra, és ingyen szétosztotta. Néha kaptak a falubeliek is. Helybéli gyerekek ritkán voltak ott, de azért akadt az is. Vegyes társaság volt, nemcsak zsidó családok nyaraltak és étkeztek így. Ezek az emberek mind olyan módon voltak, hogy bírták fizetni a lakást és a kosztot. Az 1930-as évek második felétől egészen a háború kezdetéig működött a panzió [Erre a panzióra még a mai napig emlékeznek a Balatonzamárdin élő idős emberek. – A szerk.].

Zamárdiban volt egy bár, ahol egy Zamárdin lakó testvérpár táncolt. Ez a testvérpár is zsidó volt. A fiú László volt, a lány Piroska, a vezetéknevüket nem tudom. Ez a bár Zamárdi központjában, a Balaton és a vasúti pályaudvar között volt. A nagynéném kifőzdéje az Aradi utcában, a vasútállomás utáni első kereszttutczában volt. Szombat este, amikor jöttek a hozzátartozók a bikavonattal, mindig elvitt minket a nagybátyám a bárba, és megtáncoltatta az összes lányt. Ez volt az egyetlen szórakozás akkor.

A nagybátyámnak volt egy lánya meg egy fia. A lánya, Vajda Júlia férjhez ment, és Budapesten két utcával arrébb lakott. Ő megszökött az óbudai téglagyárból, és így megmenekült. Férjhez ment, és neki is eltűnt a férje. Deportálták, de nem tudom, hogy hova. Nem élte túl a deportálást. Vajda Júlia másodszor is férjhez ment, Kálmán Györgyhöz, és ő nevelte fel a kisfiát, aki az első házasságából született. A fia még most is él. A nagynéném [Vajda Gézáne] fiát Vajda Györgynek hívták. Azt elhurcolták tizennyolc éves korában.

Az édesapám 1885 körül született, és nyolcvanöt éves korában halt meg, az 1970-es években. Ő Bécsben tanult képkeretezőnek. Nyilván a szülei küldték őt Bécsbe. Képkeretező-üzlete volt a Bródy Sándor utcában, a Múzeum-kert környékén. Ez bolt nem működött sokáig, pár évig talán, mert nem igazán ment. Nem emlékszem pontosan, hogy mikor nyitotta, valószínű, hogy 1930 körül. Arra emlékszem, hogy a kirakatban voltak keretek, onnan lehetett tudni, hogy ez egy ilyen bolt. Hogy a kollégái zsidók voltak-e, azt már nem tudom. Két-három évig tartott ez a képkeretezés, azt hiszem. Akkor az volt a divat, hogy a bekeretezett képet hazaküldték, nem kellett bejönni érte az üzletbe. És egyszer, mikor jöttem haza az iskolából, én vittem valakinek haza a képet, és kaptam borraivalót. Én ezt visszautasítottam azzal, hogy én a főnök lánya vagyok. Amikor hazajöttem, és elmeséltem apámnak, nagyon kikaptam tőle, mert azt mondta, hogy nincs rád írva, és te megsértetted a vevőt azzal, hogy visszautasítottad. Jót akartam, de rosszul sült el.

Édesapám már egész fiatal korában megtanult könyvelni. Hogy hol, azt nem tudom. Fiatalon a család összes boltjában ő készítette az adóbevallásokat meg mindent, ami a könyveléssel járt együtt. A képkeretezés inkább egy próbálkozás volt. Apám több lábon akart állni, ezért nyitott boltot, hiszen ehhez megvolt a képesítése is. A képkeretező boltnak is ő csinálta a könyvelését, de ott aktívan részt vett a fizikai munkában is. A könyvelést sokkal korábban kezdte. Arra emlékszem, hogy apám könyvelt már a bolt megnyitása előtt is. Egyre emlékszem, egy Hahn Mór nevű kereskedőnél, akinek vaskereskedése volt az Üllői úton. A háború alatt egypár hónapra elvitték munkaszolgálatra, de nem tudom, hová. Szerencsére visszajött, és a deportálásokat már Budapesten csinálta végig. Addig is folyamatosan könyvelt, nagyon sok boltnak. Mi ebből éltünk. Nem otthon dolgozott, hanem mindig oda ment, ahol éppen könyvelnie kellett. Adóbevallásokat csinált, és amikor a Déri utcai Kárpitos Szövetkezet [Kárpitosipari Szövetkezet] megalakult,

odakerült könyvelőnek. Amikor belépett a szövetkezetbe, akkor már nyugdíjas volt.

A szüleim 1906 körül házasodhattak össze. A bátyám, Károly 1908-ban született. Én pedig 1915. május huszonkettedikén születtem, a Weiss Alice-kórházban. Károlyon kívül volt még egy testvérem, őt Jenőnek hívták. 1911-ben született. Másfél éves korában halt meg. Tüdőgyulladást kapott, és akkor azt még nem tudták gyógyítani.

A szüleimé jó házasság volt, de az elején voltak differenciák, főleg az étellel kapcsolatban. Egy ilyen történetre emlékszem, amit sokáig mesélt apám. Apám nagyon szerette a káposztás kockát, és anyám káposzta helyett karalábéval csinálta, mert az olcsóbb volt. Apám meg a karalábét nem szerette, és egyszer délben hazajött – mert ő hazajárt ebédelni –, és kérdezte, hogy mi az ebéd. Azt mondta az anyám, hogy káposztás kocka. Nem hitte el apám, hogy az káposztából volt, hazajött este, megint megkérdezte, hogy mi a vacsora. Káposztás kocka, mondta anyám. Ez így ment pár napig, és akkor az apám elment a Kisdiófa utcába, anyám anyjához, és elmondta neki, hogy ez és ez a dolog történt, és jöjjön a nagymama, és csináljon rendet. És a nagyanyám kijött, és megfogta a káposztás kockát, és kidobta. Azt mondta akkor, hogy idefigyelj, kislányom, amit a férjed nem szeret, azt nem kell főzni. Az apámnak pedig azt mondta, hogy amit a feleséged főz, azt mindig meg kell enni. Így tett rendet.

Az édesapám nagyon nyugodt, kedves ember volt. Soha nem veszekedett, soha nem kaptunk ki, nem vert meg, igaz, anyám se. Anyám nagyon jóindulatú ember volt. Mindenkit szeretett, és mindenkit segített. A Ráday utcában, ahol laktunk, volt egy fűszeres, aki a fűszeresinasokkal a nagyobb csomagot mindig felküldte hozzánk, hogy ne anyámnak kelljen cipekednie. Pénzért persze, de mindig felküldte a csomaggal az inasgyereket. Az egyik inasgyerek többször jött föl hozzánk, és anyám mindig megfürdette, adott tiszta pólót meg zoknit neki a bátyámtól, és úgy engedte vissza, tisztán. A fűszeres meg mindig morgott, hogy ha hozzánk jön a gyerek, akkor mindig olyan soká megy vissza. Anyám asztmás volt, és az utcán csak úgy tudott közlekedni, hogy a száját eltakarta valami sállal, mert a levegő előhozta nála ezt a köhögést. És ez a fűszeresinas a háború alatt följelentette, hogy azért tette az arcához a sálát, hogy eltakarja a sárga csillagot. Akkor be is vitték őt a rendőrségre. Egy napig bent tartották, de hogy mi történt vele, nem tudjuk, mert arról soha nem beszélt.

Az édesanyám fodrász volt. Nem tudom, hogy mikor és kitől tanulta anyám a mesterséget. Abban az időben nem fodrászüzletben dolgozott, hanem házakhoz járt. Fésülni járt reggelenként, mert akkor, az 1920–30-as években olyan divat volt, hogy műhajat tettek be a haj közé, és arra fésülték rá az eredetit, úgy, hogy fölfelé álljon. Meg kontyot is csinált annak, akinek nem volt műhaja. Ezt egyedül nem tudták megcsinálni otthon a nők, azért járt anyám hozzájuk házhoz. Fésülni megyek, mindig ezt mondta. Ez egy szakkifejezés volt akkor. Később pedig nagyon sokat dolgozott a valamikori nyilvánosházakban. Odajárt sokat fodrászkodni, mert azoknak volt pénzük. Anyám a családjával a Bástyá utcában lakott, és a Magyar utca 29-ben volt egy nyilvánosház a földszinten [Ez a Mezonfrida volt, egy híres és előkelőnek tartott bordélyház. – A szerk.]. Ott voltak a kurvák, és a földszinti ablakokon rácsok voltak, nem lehetett ki- vagy bemászni. Anyám oda is járt fésülni, szinte minden nap. Később, mikor férjhez ment, a Vámház körútra költöztünk, és ott olyan lakásunk volt, hogy volt egy nagy szobánk és egy kis szobánk. A kisszobát rendezte be anyám fodrászüzletnek. Attól kezdve odajártak hozzá a vendégek. A vendégei főleg a Nagycsarnokból adódtak, mert a Vámház körút 10. közel volt a Vámház körúti csarnokhoz. Onnét jártak oda a

jómódú libások meg baromfival foglalkozó zsidók. Nagyon sokat adtak arra, hogy pénteken a fodrász meg a tisztálkodás meglegyen. Szombaton tisztának kellett lenniük. Csak nők jártak hozzá, férfiak és gyerekek nem. Jómódú zsidóasszony volt a legtöbbje.

Anyám később betársult a testvéréhez, a Herminához, akinek paplanüzlete volt a Ráday utcában. Anyám mellette tanult bele ebbe. Ez 1938-ban vagy a körül lehetett. A bolt a Ráday utca 15-ben volt, és odaköltöztünk mi is a Ráday utca 18-ba. Attól kezdve ott volt az anyám. Itt négyen laktunk, anyám, apám, a bátyám meg én. Hogy miért költöztünk át, azt nem tudom, gondolom, a bolt miatt. Nagy konyhánk volt ebben a lakásban, és volt fürdőszobánk is. Ezenkívül volt egy kisháló, előszoba és egy nagyszoba, tehát összesen két lakószobánk volt.

A Hermina férjhez egy római katolikus férfihez, Györffy Péterhez ment hozzá. Gyerekek is voltak, de meghalt gyerekkorában. Tulajdonképpen a Péter nyitotta ezt az üzletet, a felesége, a Hermina pedig társtulajdonos volt. Péternek volt két testvére, egy fiú és egy lány, akiket nagyon vallásosan neveltek. A Hermina nagynéném a férjével Kelenvölgyben lakott, akkor az még vidéknek számított, tehát a Ráday utcában csak az üzletük volt. Nagyon sokszor vasárnapi kirándulás címen kimentünk hozzájuk. Egy nagyon szép kertes ház volt ott Kelenvölgyben. Villamossal mentünk a Kelenföldi pályaudvarig, és onnan gyalog. Akkor még nem volt busz.

A Hermina mindennap bejárt, meg a férje is. Amikor anyám betársult, együtt vitték a boltot. Elöl volt az üzlet, hátul volt a műhely. Volt egy galériája is a boltnak, ott készítették a paplanokat. Volt egy kirakat is, ott volt a paplan kitéve. Jó sok vevőjük volt. A Magyar Imre cigányprímás is ott vásárolt [Magyar Imre (1894–1940) – cigányprímás. Apja neves prímás volt Debrecenben. A debreceni konzervatóriumban tanult, 9 éves korában aranyérmes nyert a budapesti prímásversenyen. 1916-ban Budapestre költözött, és önálló zenekart alakított. 1920-tól haláláig a Hungária Szálló éttermében muzsikált, közben több ízben megfordult külföldön. – A szerk.]. A boltra még én is emlékszem, mert én is dolgoztam ott egy darabig a háború után, 1945 és 1950 között. 1944-ben bezárt a bolt, de a háború után egy rövid ideig még anyámmal dolgoztunk itt. A bolt másik oldalán bőrzet volt, arra is emlékszem. A Hermina a háború után bekerült egy öregek otthonába, én még látogattam. 1948–49 körül halt meg. Hogy a férje mikor halt meg, azt már nem tudom.

Mindig is volt cseléd lányunk, a nélkül egy háztartás nem lehetett. Segített anyámnak bevásárolni, segített a főzésben és a takarításban. Az ő feladata volt a tűzgyújtás is. Néha cupringeren [Cselédközvetítő, cselédközvetítő iroda. – A szerk.] keresztül szerezte őket anyám, de legfőképp ismeretségen keresztül. Sok ismerőse volt, egyik ajánlotta a másikat. Sváb kislányok voltak a Budapestet körülvevő sváb falvakból. Hozzánk nem mint cseléd, hanem mint családtag kerültek. Ismertük a családot, és a kislányt akarták, hogy sok mindenre megtanítsuk, varrni, stoppolni, takarítani. Általában egy évig voltak nálunk a cselédek, aztán visszamentek a szülőfalujukba, vagy például aki megesett, az inkább fennmaradt Pesten, mert a falu kiközösítette volna. Sok ilyen eset volt, hogy teherbe estek. Nálunk volt cseléd szoba, így ott laktak a cselédek. Anyám pontosan ugyanúgy tartotta a cselédek is, mintha még egy gyereke lenne. Sok mindenre megtanította őket, és szépen bánt velük. Velünk ettek, használhatták a mi fürdőszobánkat, ünnepekkor kaptak ajándékot. Egyedül ez a kórság okozott mindig gondot. Ez egy állandó gondja volt anyámnak, hogy megértesse a cselédekkel, hogy ne keverjék össze az edényeket, mígnem megunták. Nem az, hogy nem tudták megjegyezni a dolgokat, hanem hogy nem gondoltak rá, hogy ez milyen hiba.

Szerintem nem készakarva csinálták, de valahogy nem tudták megjegyezni, hogy ez egy vallási előírás, mert nem más. Ezt Mózes hozta be a vallásba, ő nem vallást akart csinálni, hanem egészséges embereket, és ez az egészséghez tartozik, hogy a tejes étel két óra múlva távozik a gyomorból, tehát csak két óra múlva lehet zsíros ételt enni. Tulajdonképpen ezért nem lehet a zsidóknak disznóhúst enni, mert a disznóhús tart legtovább a gyomorban, a marhahús meg a szárnyas sokkal hamarabb kiürülnek. Az egész vallás a tisztaságon alapszik. Például a tejeslábast nem volt szabad összekeverni a zsíros edénnyel. Külön kellett elmosogatni. Anyám többször is észrevette, hogy a tejeslábás benn van a sütőben, nincs elmosogatva. A cseléd mindig összekeverte. Anyám ezért mindig vett új edényt. Hiába tanította, mindig rosszul mosogatott. Annak idején anyám is akart kóser háztartást vezetni, de aztán azt mondta, hogy ő nem csapja be saját magát. A cselédlány így is, úgy is összecserélte az edényeket. És áttértünk a neológ háztartásra. Úgyhogy attól fogva nagyapám mást nem evett nálunk, csak kemény tojást.

Volt egy törökbálinti cselédlány, őrá emlékszem a legjobban. Mindig népviseletben járt, Budapesten is ebben volt. Arra is emlékszem, hogy sok szoknyája volt, és nagyon nagy konyhánk volt a Vámház körúton, nagyon szép volt ott a kő, és a szoknyáját mindig ott vasalta. Gombostűvel letűzte a kőnek annak a részén, ahol a két kocka összetalálkozott, azért hogy szépen álljon. Mindenhova együtt jártunk. Ha moziba mentünk, ha színházba mentünk, őt is magunkkal vittük. Mindig jött velünk, de nekem mindig kellett segítenem neki. Takarítani például, vagy amikor mosogatott, akkor nekem kellett törölgetni.

Barheszt is ettünk, általában pénteken. A sóletet úgy csinálták régen, hogy otthon összekészítették, került bele szárnyas, füstölt dolgok, kemény tojás és bab. Agyagedénybe készítettük össze, és a Dob utcában volt egy kóser pék, odavitték a környéki zsidók. Ezek mind tarkakockás kendőkkel voltak lekötve, és mindenkinek rá volt írva neve. És mikor készen volt a kenyér a kemencében, akkor ezeket az edényeket betették. Másnap, szombaton mentünk érte. Fizetni is kellett érte [A sóletért valószínűleg a cseléd vagy a gyerekek mentek, mert felnőtt zsidó nem cipelhet szombaton magánterület és közterület között semmit. Fizetni pedig előre vagy utólag kellett. – A szerk.].

Olyan cserépkályhánk volt, aminek a közepén ki volt egy rész hagyva, és oda tettünk sokszor ételt sütni. Édesanyám nagyon sokat sütött ott sült krumplit, rakott krumplit – persze kolbász nélkül, csak krumpli és tojás volt benne. Amikor a cserépkályha már le volt oltva, a hamut elsöpörte anyám, és odatette sülni az ételt. A vasajton kívül volt még egy ajtó, ami átlátszó volt, és azon át néztük, hogy megsült-e már a krumpli.

Én nagyon válogatós gyerek voltam, és anyám külön főzött nekem. A felvágott nagyon drága volt abban az időben, öt dekát vettünk pontosan kimérve, de nekem anyám mindig vett, hogy legalább valamit egyek. Rengeteg csukamájolajat ettem. Emlékszem, az ablak között tartottuk. Volt benne egy kanál, azt csak arra használtuk, mert az nagyon átvette a csukamájolaj szagát és ízét. Én nagyon édesszájú voltam, imádtam a csokoládét. Akkor árulták a Meinlnek a csokoládéját, ami pasztilla volt, gömbölyű dobozban volt, és minden csukamájolaj után kaptam ebből a csokoládéból. Annyit kaptam belőle, hogy a végén kiütött rajtam [A csukamájolaj egy bizonyosfajta tengeri hal májának földolgozásakor nyert melléktermék, gyógyhatása „kizárólag annak köszönhető, hogy mint a legkönnyebben emészthető, leggyorsabban felszívódó zsírok egyike, elgyöngült egyének táplálására, erősítésére igen alkalmas. Különösen a fejlődés korában gyermekeknek rendelik, mert

könnyen elégő tápanyag lévén, fehérjemegtakarítás érhető el vele” (Révai Nagy Lexikona). – A szerk.].

Amikor még gyerek voltam, nem volt annyi szappan, mint most. Az Albus szappanra emlékszem. Hajat mosószappannal mostunk, és ecettel öblítettük le. Nagyon szép fényt adott a hajnak. A Vámház körüti lakásban volt egy spejzünk, közvetlenül a konyha mellett. Azt alakította át anyám fürdőszobává, egy pléh ülőkád volt benne, és mi abban fürödtünk. Mosófazékban melegítettük a vizet a sparhelten, és beleöntöttük a kádba. A Ráday utcában már rendes fürdőszobánk volt, kályha is volt benne. A konyha és a fürdőszoba között volt egy ablak, és azt nyitva kellett mindig tartani, mert ki kellett mosnom a fehérneműmet, és amikor anyám főzött, mindig benézett, hogy a szappannal meg a kefével hogy mosok. Tizenkét éves koromban lehetett ez. Anyám azt is nézte gyerekkorunkban, hogyan mosakodunk a bátyámmal, meg például hogy a fehérneműmet átváltom-e. Péntek este mindig váltottunk fehérneműt. Járt mosónő is, de gyakran a cselédlány mosott. Volt mosókonyha minden házban meg mángorló, a lépcsőházban, a lépcső alatt volt [A mángorló a száraz ruha, elsősorban vászonnemű megpuhítására, kisimítására szolgált; a berendezés egy lábakon álló lapból és keményfagörgőből állt, amelyet kézzel hajtott kerékkel működtettek. – A szerk.]. A ruhákat kimángoroltuk, és így könnyebb volt vasalni. Szénvasaló volt, és nagyon sokan kaptak fejfájást a széngáztól, amikor nem izzott be jól a szén [A szénvasalóban persze nem kőszén, hanem faszenet izzítottak. Villanyvasalót az 1930-as években kezdtek használni a jobb módú városi háztartásokban. – A szerk.].

A tisztálkodási előírások, a rituális fürdők [lásd: mikve] két szempontból voltak lényegesek. Nemcsak a vallás miatt, hanem hogy feltétlenül minden héten úgy tisztálkodjanak az emberek, hogy haját mossanak, szemüket, fülüket is megmossák. Azért is volt úgy a rituális fürdőben, hogy az asszonyok a víz alá merültek. Nemcsak a vallás szempontjából volt ez fontos, hanem hogy mindent érjen a víz, és tiszták legyenek. Mi már nem jártunk ilyen fürdőbe, mert fürdőszobánk volt. A nagyon vallásosak azt gondolták, hogy a valláshoz tartozik ez, de sokan tisztálkodni mentek oda, mert nem volt fürdőszobájuk. Anyám még lány korában járt ilyenbe, de később már nem [Mivel a nőknek férjhez menetelük előtt nem előírás mikvébe járni, az interjúalany édesanyja feltehetően nem a rituális fürdő részt (tehát magát a mikve medencét) vette igénybe, hanem csak a fürdő részt (zuhanyzó, kád). – A szerk.]. A háború előtt a Király utca környékén, a Kazinczy utcában volt ilyen fürdő, azt tudom. Több is volt, a Dohány utcában is volt [A második világháború előtt a Kazinczy utcában két mikve volt: a Kazinczy utca 40. szám alatt (a háború után lebontották, és a 16. szám alatt, ez utóbbi, „modern technikával felszerelt rituális” fürdőt 1928-ban építette az ortodox hitközség (Frojimovics-Komoróczy-Pusztai-Strbik: A zsidó Budapest, I. kötet, 208. oldal). Korábban több mikve is volt Budán, Pesten és Óbudán. Lehetséges, hogy a Dohány utcai zsinagóga épületében (vagy a közvetlen szomszédságában) is volt valaha mikve, de még nem sikerült a nyomára bukkanni (Uo., 158. oldal). – A szerk.].

Apám nem hordott semmilyen olyan ruhát, mint a vallásos zsidók, ő neológ volt [lásd: ortodox zsidó viselet; haszid öltözet]. Anyám nagyon vallásos volt. A zsidó ünnepeket gyerekkoromban mindig megtartottuk. Anyám erre mindig odafigyelt. Ő volt a legvallásosabb a családban. Apámnak ez nem volt annyira fontos. Csak anyámmal jártam templomba, mert apám nem volt vallásos. Akkor mindig a legszebb ruhát kellett felvenni. Én a mai napig, amit lehet, megtartok, például az újévet [Ros Hásáná] és a hosszúnapot [Jom Kipur]. Én minden évben veszek templomi jegyet a Dohány utcai zsinagógába, és el is megyek. Van külön helyem. Gyerekkoromban anyám járt

mindig, és én mentem vele. Akkor még nem a Dohány utcába jártunk. A háború előtt még több volt a zsidóság, és akkor léteztek az úgynevezett bérelt imaházak. Mi akkor a Bródy Sándor utca elejére jártunk ünnepekkor, mert ott volt egy képviselőház a Múzeum-kert oldalán, és odajártunk akkor imádkozni [Az őszi nagyünnepek idején ideiglenes imahelyként üzemelt a régi Országház nagyterme a Főherceg Sándor (ma Bródy Sándor) utca 4. sz. alatti épületben, továbbá 1908-tól, amikor a hívek száma már több mint 23 és félezer volt a kerület akkori területén, a József körút 8. és a Szentkirályi utca 6. sz. alatti házakban is tartottak istentiszteleteket. Az előbbi épület (az úgynevezett Simplon-ház) első emeletén működött a Gyenes tánciskola, ahova a zsidó fiatalok jártak szórakozni-találkozni, s ahol ünnepi istentiszteletet is tartottak. – A szerk.]. Mert akkor is jegyet kellett venni, és nagyon drága volt a mi kasszáinkhoz mérve a Dohány utcai zsinagóga [Mindig is a hitközségi adóbevétel egyik tétele volt a zsinagógák ülőhelyeinek bérletbe adása. A bérletet az őszi nagyünnepek előtt kellett megújítani a következő évre. Az ülőhelyen szerepelt a tulajdonos neve. Amennyiben valaki naponta látogatta a zsinagógát, a padhoz tartozó kis fiókban tárolhatta imakönyvét, tálisját és tfilinét. Az ülések ára különböző volt, attól függően, hogy a zsinagóga mely részén voltak. – A szerk.]. Azért jártunk többek közt imaházba.

Ez volt az újév, és tíz napra rá van a hosszúnap. A hosszúnapi böjt is előző este jön be, és gyertyát gyújtunk a halottakért, és akkor a csillag följövetelétől számítva másnap este a csillag följöveteléig kell böjtölni. Nem szabad enni, de még vizet sem lehet inni, semmit. Az ortodox zsidók úgy böjtöltek, hogy nem a templomba mentek, hanem otthon ültek a terített asztal mellett. Nagyon sok minden föl volt halmozva az asztalra, gyümölcs és étel, de nem szabadott belőle enni.

Tulajdonképpen a böjt egy sanyargatás, úgy sanyargatták magukat, hogy látták az ételeket, de nem ehettek. A szüleim valamikor még így csinálták [Nem tudni, nem valamilyen helyi szokásról beszél-e Endrei Istvánné. A háláhiikus előírásoknak megfelelően ui. Jom Kipur napját a hívő ember szinte teljes egészében a zsinagógában tölti. – A szerk.]. Az unokatestvéreim mind fiatalabbak voltak, azok ehettek [A gyerekeknek a bár micvójuk / bát micvájuk után kell a felnőttekhez hasonlóan egész nap böjtölniük, addig fél napot böjtölnek. – A szerk.]. És nekem kellett nekik adni az ételt, az volt a sanyargatás, hogy ők ehettek, én meg nem. Nekem nem kéne már böjtölni, de most is megtartom [A böjtölés elhagyása nincs korhoz kötve, de böjtölnie csak akkor kell az embernek, ha ez semmiben sem veszélyezteti az egészségét. Ezért gyerekeknek, betegeknek és időseknek nem kötelező böjtölniük. – A szerk.].

Akkor volt a sátoros ünnep, ami nyolc napig tartott. Négy egész ünnep és négy [nap] félünnep: kettő előtte, kettő utána. Az udvaron állítottak sátrat szalmatetővel, és a sátorban laktak és étkeztek olyankor. Most már itt, a Dohány utcában csak étkeznek. Gyerekként a sátoros ünnepekre a Dohány utcába jöttünk, mert a Bródy Sándor utcai ideiglenes imaházban nem tudtak sátrat állítani. A Dohány templom udvarán állt a sátor, és mi ide jöttünk. Mindig osztogattak ilyenkor kalácsot is.

Megtartottuk a széderestét is. Ez az ünnep annak az emlékére van, amikor kikergették a zsidókat Egyiptomból, és a pusztában vándoroltak, ahol semmi főzési lehetőségük nem volt, onnan datálódik a macesz, mert a kovászolt kenyérnek nem volt ideje megkelni, és nem volt idő megsütni. Homokban sütötték, lisztből, vízből és sóból állt [A macesz nem a vándorlás alatt sült homokban, hanem még Egyiptomban, a konyhában, megkelni pedig azért nem tudott, mert olyan gyorsan kellett a zsidóknak menekülniük Egyiptomból, hogy nem volt idejük megkeleszteni. – A szerk.]. Az ünnep előtt mindig nagytakarítást kellett végezni. Húsvétkor mi más edényből főztünk,

mint a többi napokon, és a nagytakarítást úgy végeztük, hogy minden sarokból minden kenyérmorzsát, kovászos süteményt el kellett takarítani [lásd: homecolás]. Csak úgy lehetett a húsvéti ünnepet [Pészah] elkezdni.

A szédereste úgy zajlott nálunk, hogy első este a vacsoránál az asztalt körülültük. Az asztalfőn ült az előimádkozó – ez rendszerint az apám volt. Két párna volt a karosszékén a háta mögött, és rátámaszkodva kellett ennie. A vacsora állt egy kemény tojásból, egy húslevesből, amiben maceszgombóc volt. Meg paradicsomos mártásos is volt, és az úgynevezett hremzli. A hremzli az olyan, mint egy fánk, és maceszlisztből készül. Maceszliszt, citromlé, dió, cukor meg tojás is kellett hozzá. Azt csinálta anyám sokat [A pészahi kremzli (hremzli) sóval és borssal ízesített reszelt krumpliból és tojásból készült, kanállal forró olajba szaggatott és kisütött étel. Krumpli helyett készülhet maceszliszttel, bors helyett tehetnek bele citromot vagy diót, az utóbbiakat esetleg meg is cukrozzák. – A szerk.]. Ebből [azaz maceszlisztből] később macesztortát is csináltunk. Nyolc napig nem volt szabad kenyeret enni. Apám meg anyám nem voltak vallásosak, és ők eljártak kenyeret enni máshova, de a lakásba anyám nem engedte be.

Szédertálat is készítettünk minden húsvétkor. Ez nagy tálból állt, azon volt egy hosszúkás terítő, amit három részre hajtottunk össze és három darab egész maceszt tettünk bele mindegyik részbe [A három, kendővel külön-külön betakart macesz Izrael három részét jelképezi: Kohént, azaz Áron ivadékait, Lévi leszármazottait és Jiszráélt, azaz Izrael többi gyermekét. – A szerk.]. A középső részben az egyik ima végén el kellett törni egyet, és azt eldugta apám a két párna közé, és az asztalnál ülő legfiatalabb tagnak el kellett lopnia [lásd: afikómen]. Egy bizonyos ima végén ebből kellett törni, és az asztalnál ülőknek egy pici darabot adni. De ha el volt lopva a macesz, akkor nem tudtak adni, és miután a legfiatalabb gyerek csak akkor adta vissza, ha valamit kapott érte, akkor mindig kellett valamilyen ajándékot ígérni. Hol egy cipőt, hol egy ruhát vagy valamit a legfiatalabbnak, és ezt minden körülmények között meg kellett hogy kapja. Így adta csak vissza, és nem szétozta. A macesztálon a három tábla maceszon kívül volt egy hamuban sült liba- vagy kacsanyak, egy edényben sós víz, abban petrezselyem, egy tálban vagy bögrében volt dió, bor, alma összekeverve [lásd: hároszet] meg tojás, ez akarta jelképezni azt, hogy a zsidók vándoroltak a pusztában, és a hamuban sütötték meg a kenyeret, és ezt jelképezte a hamuban sült libanyak vagy csirkenyak [A hamuban sült vagy inkább megégetett hús valójában az egyiptomi kivonuláskor levágott bárányt jelképezi, illetve az áldozati bárányt, amelyet ennek emlékére Pészah ünnepén minden évben hoztak a Szentély lerombolásáig. – A szerk.]. A sós víz a könnyet jelentette, a macesz, az alma, a bor, a dió pedig a maltert, amivel a követ összeragasztották, és építkeztek. Építettek maguknak a sátoron kívül lakhelyet, ahol tudtak később lakni.

Mindig az apám olvasta a szöveget, és tudom, hogy gyakran a nagybátyám és a nagynénim is ott volt. Az egyik nagybátyámat az egész dologból csak a vacsora érdekelt, és apám könyvében [lásd: Hágádá] a harmincharmadik oldalig kellett eljutni, hogy lehessen enni. Ott volt az a történet, hogy estebédeltek. És a nagybátyám mindig mellettem ült, és bökdösött, hogy mikor jön már a vacsora. A vacsora előtt kemény tojás volt, azt kellett enni és utána levest. Magyarul olvasott apám, bár ő egy kicsit tudott héberül.

A szomszédból mindig meghívtuk a barátnőmet, Grósz Gabriella volt a neve. Körülbelül egy időben születünk, és ott nevelkedtünk a házban. Ő nem volt zsidó lány, nagyon katolikusok voltak a szülei, de ő volt az én legjobb barátnőm. Én mindig náluk töltöttem a karácsonyestét, ő meg a

húsvétot. Sokszor egybeesett a zsidó húsvét a kereszténnyel, így gyakran titokban ettük a sonkát a macesszal. Karácsonykor együtt díszítettük a karácsonyfát, és nekem is mindig volt ajándékom ott a karácsonyfa alatt. Akkor divat volt ajándékozni csokoládét. A Szerencsi csokoládégyárnak voltak akkor már finom csokoládéi. Mindig azt kaptam karácsonyra tőlük. Akkor ez egy vastag táblacsokoládé volt, hosszúkás alakú. Majd egész évig volt belőle.

A templomban volt reggeli ima meg délutáni. Délben szünet volt, és akkor van a tulajdonképpeni lejnolás. Ez egy zsidó szó, ami azt jelenti, hogy a Tórát felolvassák, és akkor adományoznak a jó módúak a kórház javára vagy az iskola javára, az árva gyerekek otthonára. Nekünk nem volt sok pénzünk, de néha mi is adakoztunk [lásd: jótékonyosság kötelezettsége; Pészahkor, mint a többi ünnepen, van reggeli ima (sáhrít) és egy plusz ünnepi ima (muszáf) délelőtt, és délután / kora este van a délutáni ima (minhá) és az esti ima (mááriv). A délutáni imát elvileg fél órával a nap fele utántól lehet mondani naplementéig, de szokás az esti imával összevonni, hogy csak kétszer kelljen elmenni a zsinagógába, így késő délután van a kettő együtt. Tóraolvasás a reggeli ima (sáhrít) végén, illetve a délutáni ima (minhá) keretében van, de az interjúalany valószínűleg a reggelire gondolt, mert az a fontosabb és hosszabb, akkor szokás adakozni is. Azért érezkelhette ezt ebédidőnek, mert ünnepnapokon elhúzódhat a reggeli ima. – A szerk.].

Nagyapámék a Kisdiófa utca 3-ban laktak, és vasárnap délután mindig az volt a program, hogy mi mentünk anyámmal a nagymamát meglátogatni, és az apám mindig beült a Múzeum Kávéházba, ami a Múzeum körút és a Bródy Sándor utca sarkán volt. Ő ott várt meg minket, ez volt a vasárnapi kikapcsolódása. Ivott ott mindig egy szimplát, kapott hozzá egy pohár vizet. A szimpla kávé volt a legolcsóbb a kávék közül. Mindig az újságokat olvasta. Hozzánk haza nem járt újság, azért ment az apám a kávéházba. „Friss Ujságot” olvasott, arra emlékszem [Friss Ujság – 1896–1944 (és 1947–1951) között megjelent nagy példányszámú, elsősorban vidéken kedvelt népszerűség volt. – A szerk.]. Meg volt a „Képes Ujság”, azt én is szerettem lapozgatni [Ezzel a címmel többször indult hetente vagy kéthetente megjelenő lap, már a 19. században is, majd harmadszor 1915-ben. – A szerk.]. Mikor jöttünk hazafelé a nagymamától, akkor beszóltunk neki, hogy itt vagyunk. Egy ilyen alkalommal történt meg az, hogy találkoztunk a fogorvosunkkal, ahová anyám elvitt, mert elég rosszak voltak a fogaim. Az orvos a Várház körút 9-ben lakott, az első emeleten. Anyám egyszer felvitt, adott előleget neki, és mondta, hogy amikor majd kész lesz, akkor kifizeti neki az egészet. Kérte, hogy beszélje meg velem, hogy mikor tudnék én odamenni, de én soha nem mentem. Ő is ott ült a kávéházban egy alkalommal, és az anyám odament, és megkérdezte tőle, hogy hol tart a fogaimmal. Azt mondta akkor, hogy nem is láttam a gyereket. Akkor buktam le. Nem nagyon, de kikaptam, és utána anyám mindig eljött velem.

Óvodába, elemibe és polgáriba a Papnevelde utcába jártam a belvárosban. Az óvodában és az iskolában is vegyesen voltak a gyerekek. Mivel neológok lettünk, nem volt érdekes, hogy ortodox iskolába járjunk. A bátyám a Reáltanoda utcába, az Eötvös Gimnáziumba járt. Amikor elvégezte az iskolát, érettségizett, egyetemre akart menni, orvos szeretett volna lenni. De akkor lépett életbe a numerus clausus [Amikor Endrei Istvánné bátyja érettségizett, kb. 1926-ban, akkor a numerus clausus már hat éve érvényben volt. Lásd: Numerus clausus Magyarországon. – A szerk.], a zsidók nem mehettek egyetemre, és akkor beadták őt kárpitostanulónak. Egy nagyon híres kárpitoshoz adták be, akinek a József nádor térre nyílt az üzlete. Aranykoszorús mester volt. Nagyon jó szakember lett ő is, és azért, mert nem mehetett egyetemre, és kénytelen volt iparosnak kitanulni, a szüleim gyűjtöttek pénzt, és kiküldték egy évre Párizsba. Akkor már kész kárpitos volt. Amikor

hazajött, nyitott egy paplan- és kárpitosboltot a Podmaniczky utca 2-ben. A bátyám 1925–30-ban magyarosította a nevét Vajdára [lásd: névmagyarosítás].

Négy polgárit [lásd: polgári iskola] végeztem. Ez egy vegyes iskola volt. Elég sok zsidó gyerek járt oda. Engem mindig csúfoltak az iskolában, még a vallástanárnő is, hogy kilógok a többiek közül, mert szőke vagyok. Én mindig szőke voltam, és általában a zsidók feketék. És azzal csúfoltak, hogy én nem vagyok igazi zsidó. A katolikusoknak és a zsidó gyerekeknek külön volt a hittan. Héberül az iskolában tanultunk, mert akkor kötelező volt a vallásóra. Én ott tanultam meg olvasni. Akkor még tudtam, de most már az imakönyvek is másként vannak. Szombaton volt tanítás, de vasárnap nem. A zsidó iskolákban szombaton soha nem tanultak. Helyette vasárnap délelőtt volt iskola, de nálunk ez nem így volt.

A kézimunka-tanárnőre emlékszem, ő volt az osztályfőnök is, már meghalt. Én nagyon sokat kézimunkáztam, mert anyámnak az volt a mániája, hogy nem szabad tétlenül ülni, mindig valamit csinálni kell, varrni vagy stoppolni vagy kézimunkázni. És én állandóan horgoltam meg kötöttem. Kis terítőt horgoltam, mert akkor divat volt az ételhordó tálca, amin bevitték a kávékészletet, ha vendégek jöttek. Két üveglap közé tették ezt a terítőt, bekereteztették, és volt két fém füle is. Az éjjeliszekrényre is horgolt terítőt tettek. A szekrény hármassal tükörrel volt ellátva [Ez a bútordarab az ún. toalettsekreány volt: egy középső állótükörrel, amelyet két mozgatható tükörlap fogott közre. – A szerk.], a tükör alatt volt a polc, ahová a szépítőszerkeket kirakták. Az éjjeliszekrény alatt [az éjjeliszekrény tetején] üveglap volt, és az alá tettek ilyen terítőt. Én mindig azokat horgoltam vagy kötöttem. Az egyik félévkor megbuktatott a kézimunkatanár, az anyám beszaladt az iskolába, hogy miért buktatott meg engem, aki annyit kézimunkázom, és olyan gyönyörű munkákat készítek. Azt mondta a tanárnő, hogy azért, mert nem készítettem el az előírt mennyiséget. Nem rossz volt, csak kevés.

Gyerekkoromban a Nemzeti Színházba jártak a szüleim sokat, és én is mentem velük. A Nemzeti volt nekünk közel [A korabeli Nemzeti Színház a Rákóczi út és a Nagykörút sarkán állt. Az épületet 1965-ben bontották le. – A szerk.]. Mindig a kakasülön ültünk. Én gyakran mentem oda a korláthoz, mert onnan jobban láttam. Akkor még játszott az a rekedt hangú színész, a Rózsahegyi Kálmán [(1873–1961) – színész, színészpédagógus. Operettekben kezdte pályáját, de bohózatokban és klasszikus vígjátékokban is sikeres volt. Számos vidéki és fővárosi színházban megfordult, leghosszabban a Nemzeti Színházban volt. 1932–1956 között számos filmszerepet is kapott. 1909–1961 között színészképző iskolát működtetett, amelyben számos jelentős művész tanult. Származása miatt a második világháború idején nem szerepelhetett. – A szerk.]. A „Piros bugyelláris”-t [Csepregy Ferenc (1842–1880) népszínműve (1877). – A szerk.] meg ezeket játszották. Egyszer voltam a Vígyszínházban is velük.

Valamikor minden évben megrendezték az úgynevezett Nemzetközi Vásárt itt, Budapesten [Az első BNV (Budapesti Nemzetközi Vásár) – ezen a néven – 1925-ben volt, de előzményének tekinthető az 1906-ban először megrendezett Tavaszi Árumintavásár, amely később a Keleti Vásár nevet kapta. A Nemzetközi Vásárt egészen az 1960-as évekig a Városligetben rendezték meg. – A szerk.]. Emlékszem, apámmal és a testvéremmel minden évben kimentünk oda. Én arra emlékszem, hogy már felnőtt voltam, olyan húsz-huszonöt éves, amikor még mindig jártunk oda. 1940 elejéig biztosan. Hogy gyerekként is jártam-e, abban már nem vagyok biztos, de serdülő lány korom óta biztosan. Minden évben elmentünk a vásárt megnézni, mert az apám révén meg anyám

testvérének a paplanüzlete révén voltak barátaink, akik kiállítottak ott. Mindig mentünk megnézni őket. Emlékszem, osztogattak reklámcédulákat. Akkor azt sokan gyűjtötték, többek közt én is. Én nem szalvétát meg gombot gyűjtöttem, hanem ilyen reklámcédulákat. Például a Hoffmann képergetező, aki itt volt a Károly körúton, az ügyfele volt apámnak, és ő is mindig kiállított itt. Ő is mindig adott kistükröt, fésűt, tollat, ajándékba. Ez nekem egy szórakozás volt, hogy ezeket összegyűjtöttem. Csereberéltem a barátnővel, meg megbeszéltük, hogy ki mit kapott. Jót szórakoztam mindig. Ha valamilyen okból én nem mentem, akkor az apám hozott nekem mindenféle reklámdolgot.

Az 1920–30-as években nagy divat volt szombat–vasárnaponként a budapesti korzóra járni. A Duna-parton végig szállodák voltak, mindegyiknek volt utcai része terasszal, és ott játszott gyakran cigányzenekar is. Ott lehetett találkozni ismerősökkel, barátokkal. Lehetett ott ismerkedni is. Szombatonként gyakran mentünk a korzóra sétálni a zsinagógából anyámmal, és a kezünkben vittük az imakönyvet. Anyám kezében mindig egy fehér ruhában volt becsomagolva az imakönyve. Úgy jöttünk mindig haza, hogy tizenkét-egy órára essék az idő. Akkor kiürült a korzó, és délután megint benépesült. Gyakran azonban vasárnap is kimentünk, legalábbis én a barátokkal vagy a testvéremmel a cigányprímást hallgatni, meg az időt múlatni. A korzónál, ahol most a kettes villamos jár, volt egy vaskorlát. Mi oda felültünk, és ott hallgattuk a Magyar Imre cigányprímást. Az nekünk vevők is volt a paplanüzletben.

Arra is emlékszem, hogy a Múzeum-kertbe jártunk mint fiatal lányok, és ismerkedtünk a fiúkkal. Mindig nagyon elegánsan kellett felöltöznünk. Akkor az volt a divat, hogy a harisnyának, a kesztyűnek, a kalapnak meg a cipőnek ugyanolyan színűnek kellett lenni. Egy híres filmrendező volt a barátnőmnek az udvarlója. Nagyon csinos, szőke, göndör hajú fiú volt, és mindig sötétkék bársonynadrágban meg fölsőrészben járt. Nem volt zsidó. Ez volt a Vámház körúton a legjobb barátnőm, aki huszonhárom évig volt a barátnőm, és amikor hazajöttem a deportálásból, és mentünk a Kálvin téren keresztül a fertőtlenítőbe, összetalálkoztam vele, és nagy örömmel mentem felé, ő meg elfordította a fejét, és elment mellettem. Férjhez ment a Királydaróczi családból a Királydaróczi Zoltánhoz, akik egy nagyon előkelő családból, a Királydaróczi nemesi családból származott [Beregdarócot, királyi adomány eredményeképpen 1284 körül már a Gutkeled nemzetség Sárvásmonostori ágához tartozó Daróczi család kezén találjuk. Túlnyomórészt ők szerepelnek a faluval kapcsolatos oklevelekben, és a XV. századtól kimutathatóan ők voltak az itteni Szent Márton-templom kegyurai. – A szerk.]. A lakásukban fel volt függesztve a nemesi bőr [Vagyis a család nemes voltát igazoló pergamen nemesi levél, az ún. kutyabőr, ami valószínűleg inkább juh bőréből készült. – A szerk.]. Később el is váltak. Kiment Londonba. A bátyja disszidált, és a háború után kivitte a hűgát meg a lányát. Én voltam nála kint Londonban egy hónapig az 1960-as években, mert mi később kibékültünk, és leveleztünk is. A barátnőm meghalt szívrohamban, a lány még él.

Sokat jártam a bátyámmal és az ő barátaival. Az 1930-as években a bátyámnak volt egy csónakháza a Római-parton. Akkor nagy divat volt, hogy a Dunán voltak csónakházak, amit meg lehetett venni. A nyarat rendszerint itt töltöttük. Ez volt akkor a szórakozás. Nagyon szép és hangulatos volt. Eveztünk, halásztak a fiúk, meg szórakoztunk. Kint is lehetett aludni, de általában reggel mentünk, este jöttünk. A csónakházban volt egy lakrész, a part felé nézett négy szoba, és a víz felé szintén négy szoba. Minden szobának külön tulajdonosa volt. Az épület mellett volt a csónakgarázs, és ott álltak a csónakok. Mindenkinek volt egy csónakja, nekünk kajakunk volt. Volt

a csónakházban terasz és zuhanyozó is. Konyha nem volt, hanem rezsón főztünk. Gyakran sütöttünk halat. Ami pici, apró halat kifogtak a fiúk, azt paprikás lisztben megforgattuk és megsütöttük. Én nem szerettem, de a fiúk igen. A Duna vize akkor olyan tiszta volt, hogy lehetett benne fürödni. Akkor még a Duna-uszoda is létezett. A Ferenc József híd és az Erzsébet híd között volt két Duna-uszoda, az egyik női, a másik férfi. A bátyám ott tanult meg úszni. Túrázni is jártunk a hegyekbe, itt, Budapest környékén. Mindig vasárnap mentünk. Ilyenkor piknikeztünk is.

Divat volt a háború előtt, hogy jött hozzánk egy házivarrónő három napra. Minden évben rendszeresen jött, általában télen. Nem aludt nálunk, hanem reggel jött, este ment. Akkor az összes olyan dolgot, ami egy év alatt elszakadt, például törülközőket, lepedőket megvarrt, vagy két lepedőből csinált egyet stb. Ezért neki fizettek, kapott reggelit, ebédet és vacsorát is. Én mindig segítettem ennek a varrónőnek az endlizésnél, a fölszegésnél. Úgynevezett dirndli ruhát is varrtunk vele, emlékszem, ami állt egy felső részből, egy húzott szoknyából, és köténye is volt.

Régen minden lánynak kellett értenie a zenéhez, ha nem is volt versenyző. Általában mindenhez érteni kellett, a főzéshez, a takarításhoz, a kézimunkához, stoppoláshoz, tudni kellett fehérneműt foltozni, és ugyanúgy hozzátartozott az is, hogy a zenéhez értsünk egy kicsit. Ezért íratott be anyám zongorára. Egy magántanárnőhöz jártam az Erkel utcába zongorázni minden kedden délután. Négy évig tanultam, és volt is zongorám a Ráday utcában, csak mikor a csillagos házakat kijelölték, a miénket nem jelölték csillagos háznak, és ahová átköltöztünk, oda nem fért be a zongora, és ott maradt. Nagy zongora volt, nem pianínó. Nem volt híres [márkás] zongora, arra nem volt pénzünk.

A nagynénémnek, a Herminának, akinek keresztény volt a férje, annak a szülei nagyon vallásosak voltak. A szülei Baján éltek. A Györffy családnak tisztítója volt Baján, ők tisztították többek közt az apácák ruháit a rendházban. Például az apácák fejfedőjét keményítették, mert ez különös szakértelmet kívánt, ezt csak tisztítóban tudták kimosni. Három gyerekük volt, két fiú és egy lány. A kislányt apácának akarták, de ő nem ment be a rendbe. Az egyik fiút papnak adták, Zircre került, és fehér reverendában járt [Zircen a ciszterciáknak volt rendházuk. – A szerk.]. Ő is tanult zenélni, hegedült. Ha jött hozzánk vendégségbe, akkor nekem mindig zongorázni kellett. Nekünk akkor cserépkályhánk volt, és előtte volt egy vaslap, frandolnak hívták azt a kályhát. Azért volt odaállítva a zongora, hogy ne fázzon a kezem, mert a billentyűk hidegek voltak, és emlékszem, hogy jött ez a pap, és nézte, hogyan játszom, és véletlenül hozzáért a reverendája ehhez a vaslaphoz, és a ruha kiégett. Mi nagyon odavoltunk, hogy most mi lesz. Ő azt mondta akkor, hogy ne törődjetelek vele, kap másikat.

A polgári elvégzése után egy évet úgynevezett menyasszonyképzőbe jártam [lásd: háztartási iskolák]. Ott tanultuk a pénz, tehát a jövedelem beosztását. Ezenkívül varró- és szakácsstanfolyam is volt. Tanultunk rétest sütni, meg főzni, és meghívtuk az iskolába járó gyerekeket meg a tanárokat is. A menyasszonyképzőben együtt jártam Palavicini Theodórával, akinek minden nap egy órára otthon kellett lennie, mire a papa hazaért, hogy az egész család együtt üljön az asztalhoz. Kocsi jött érte sofőrrel, de ez minket egyáltalán nem zavart, természetesnek vettük, nem is csúfoltuk érte, hogy ő ilyen előkelő. Egyszerűen öltözött, nem keltett feltűnést. Nem tudom, hogy hol lakhattak, valószínűleg a Vár közelében, mert autóval jöttek. Nagyon módosak voltak. De ugyanúgy dolgozott, mint mi. Én akkor voltam tizenöt éves, és utána az első szakmám a kalapos lett.

A nőikalapos-mesterséget részben iskolában tanultam. A kalaposiskola talán két éves lehetett, de már nem emlékszem pontosan. De sokat tanultam a nagynéném boltjában is, ott tanultam meg úgy igazán. A nagynénémnek kalapüzlete volt a Vámház körút 2-ben. Nagyon sokat voltam ott, szerettem odajárni. Négyéves koromtól, amikor anyámnak dolga volt, mindig elküldött az üzletbe. Én tehát sokat voltam ott, és azt mondta az apám, hogyha olyan nagyon szeretsz odajárni, legalább tanuld ki a szakmát. A nagynénémet Reich Fridának hívták, de a Fricit használta, mert azt tanácsolták neki, hogy mint kereskedő inkább egy jól hangzó fantázianevet használjon. A boltra ez volt kiírva: Magyar Királyi és Császári Szállító – Reich Frici. Ez a felirat volt a kalapdobozokon is.

A bolt egy négyszögletes előtérből állt. Jobbra voltak a tükrök és a bőrfotelek. Itt volt az eladópult is. A bal oldalon voltak a kalaptartó dobozok, hatvanszor negyvenes fölfelé nyíló dobozok voltak ezek. A műhely hátul volt. Hosszú asztalok voltak bent, amiknek volt egy lenti pereme, oda tettük fel a lábunkat. Fent az asztalon voltak a fából készített formák. A divat akkor a filcből készült kalap volt, amit selyemmel vontak be. A benedvesített filcet tették rá a kalapformára, és hagyták megszáradni. A kalap peremét külön varrógéppel körbevarrták – ezzel kezdődött tulajdonképpen a tanoncok első munkája. Én is így kezdtem, és nagyon szerettem a varrógéppel ezt csinálni. Frici néninek összesen hat alkalmazottja volt. A munkát reggel nyolckor kezdték, de Frici néni csak tizenegyre jött be a boltba, akkorra már ott álltak a kész kalapok, hogy ő már csak a díszítéssel tudjon foglalkozni. (A sasadi dűlőn lakott egy nagyon szép kertes házban, és mindennap taxival járt a boltba.) Általában csipkét tett a kalapokra, de nagy divat volt akkor például a cseresznyedísz. A kész kalapok díszítése a kalapkészítés egyik „legnemesebb” része volt. Mindig házhoz szállították a kalapokat, erre külön inasokat alkalmazott Frici néni.

Emlékszem, Augusztia főhercegnő is nála vásárolt, és ilyenkor iszonyatos felhajtást rendeztek a fogadására [Augusztia főhercegnő – Habsburg József (1872–1962) főherceg felesége, Ferenc József unokája (1875–?). – A szerk.]. Frici nagynéném fehér csipkekötenyt vett, és ő maga ajánlotta a kalapokat. Más vendégnek nem, erre volt külön egy eladókisasszony. A főhercegnő egy angol autóval érkezett a Várból, természetesen külön sofőrrel, és az ajtóban a Frici férje fogadta, akit Erdős Pálnak hívtak, és ő is ott dolgozott a boltban. (Mivel a nagynéném még lány korában nyitotta ezt a boltot, így később sem változtatta meg a feliratot.) A bolt elé a lépcsőre piros kókuszszőnyeget is leterítettek, de ez csak az igen magas rangú vendégnek járt ki. A főhercegnőnek hatvanháromas fejbősege volt, még erre is emlékszem. Amikor próbálta a kalapokat, nekem megengedték, hogy nézhessem a kasszából.

A kalapszakma kitanulása után tanultam varrni is egy évig egy özvegyasszonytól és annak a lányától, aki vénkisasszony volt. Akkor lehettem tizenhét-tizenkilenc éves. A Magyar utcában laktak, és én oda jártam varrni tanulni. Ez egy varrónő volt, aki időnként vállalt tanítást is, de ez nem volt tanfolyam. Egyedül tanultam nála. Anyám valahonnan ismerte ezt a nőt, és így kerültem én hozzá. Ott tanultam endlizni, fölszegni a ruhákat, ujjat bevarrni, kézimunkaszerű munkát elvégezni, szóval olyan dolgokat, amiket nem lehetett géppel megvarrni. Anyám fizetett ezért a varrótanfolyamért, és tízórait is kaptam. Naponta kilenctől tizenhárom óráig voltam ott, utána télen mentem, emlékszem, a Márkus jégpályára korcsolyázni, és aztán jött az anyám értem. A Márkus jégpálya a Rákóczi úton volt, az Astoriával szemben, a barátnőmmel jártam oda.

Miután a női kalapszakma azt jelentette, hogy ülnöm kellett, és mindig gyomorfájós voltam, az apám beprotezsált engem a Hahn Mór vaskereskedésbe, az Üllői út 101-be. Ennek volt egy

fióküzlete a Thék Endre utcában, az a Soroksári út egyik mellékutcája volt, és én oda kerültem pénztárba, mert ott olyan pénztár volt, hogy nem ülni kellett, hanem állni; nyomógombos kassza volt. Lehettem olyan tizenhét éves. A vaskereskedésben egy évig voltam, de lehet, hogy többet is. És utána kerültem a bátyámhoz, mert ő önállósította magát a Podmaniczky utcában, és akkor kellett a paplanos szakmát kitanulnom. Huszonhat éves koromban mentem férjhez, és a paplanos iskola közvetlenül előtte volt. A férjemmel úgy ismerkedtünk meg, hogy a nagybátyámnál, a Reich Jenőnél dolgoztam a Rákóczi út 17-ben – ez a kalapüzlet egyébként sokkal kisebb volt, mint a Frici nénié. Ott egy kolléganőmnak udvarolt a bátyja, és ő mutatta be a férjemet. Hét évig udvarolt nekem.

A férjem, Endrei István Budapesten született 1914-ben, de Debrecenben élt a szüleivel. Zsidó származású volt, de római katolikusnak nevelték. Az édesapja Edelsteinből magyarosította a nevét, a férjem már Endrei volt. Az apósomat Endrei Lászlónak, az anyósomat Roth Katalinnak hívták. A férjem édesapja az első világháborúban meghalt. Az anyósom másodszor is férjhez ment, és a második férjével végig Debrecenben maradt. A mi esküvőnk után egyszer voltam ott náluk. Az anyósom második férjének ruha- és fehérneműboltja volt Debrecenben. Kereskedett egészen 1944-ig. Endrei Imre volt a férjem testvére. Tisztviselő volt itt, Budapesten. A Nagykörúton laktak, a Nyugati pályaudvarral szemben. Nem volt gyereke, csak felesége. Annyit tudok róluk, hogy a családban mindenki tanító volt. A felesége is tanító volt. Az Imre beteg lett, és a felesége hajította, hogy dolgoznia kell, és jól ráfázott, Imre tüdőgyulladásban meghalt. Anyósom második házasságából is született két fiú, de én csak a Lacira emlékszem. A Laci tartotta férjemmel a kapcsolatot, néha feljött Budapestre szórakozni. Lacit az édesanyjával együtt hurcolták el Debrecenből, és nem jöttek soha vissza. Ott haltak meg a deportálásban, pontosan hol, azt nem tudom. A másik fiúról nem tudok semmit.

A férjem elég hamar feljött Debrecenből Budapestre, ahol az egyik nagybátyja istápolta. A nagybácsinak Földes volt a vezetéknév, a felesége, Etel volt a férjem apjának a húga. A férjemet ő a feleségével örökbe akarta fogadni, de a szülei nem hagyták. Úgy kezelték, mint a saját gyereket. Volt egy beteg gyerekük, de az intézetben volt. Nagyon szerették a férjemet. Nagyon sokat törődtek vele. Őket a Dunába lötték [lásd: zsidók Dunába lövése]. Bródy Margit volt a férjem apjának a harmadik testvére. Kártyaszalonja volt a Nádor utca és Szalai utca sarkán. Ott volt egy kávézó, és annak a pincehelyiségében volt ez a kártyaszalon. Abban az időben voltak kártyaszalonok, ahol rögzítettek, meg különböző játékokat játszottak. Ők is zsidók voltak. A férje, a Bródy István volt az Operaház rendezője, a lánya színésznő lett [Bródy István (Nagykároly, 1882 – Budapest, 1941) – rendező, színházigazgató, számos színházban volt rendező (Víg-színház, a bécsi Carl Theater, az Operaházban 1915-től 1918-ig, 1921 januárjától a bécsi Trocaredo művészeti vezetője, a Theater an der Wien és a Metropol Theater rendezője stb.). – A szerk.].

A férjem hivatásos magvizsgáló volt a tőzsdén. Ez azt jelentette, hogy akik a tőzsdére hoztak eladni bűzát vagy valamilyen terményt, azoknak a zsákban levő terményét megvizsgálta. A zsákba bedugtak egy hosszú csövet, aminek a vége üreges volt, és behullott a magból egy mennyiség, és a cső felső részén volt egy lyuk, és ő megvizsgálta ezt a magot, hogy milyen minőségű. Megállapította, hogy a termény első osztályú, másodosztályú stb., hogy mennyit lehet érte adni. A nagybátyja intézte el neki ezt a szaktanfolyamot, mert ő is a tőzsdén dolgozott. Ez a nagybácsi csípőficamos volt, nehezen tudott járni, de mindennap járt a tőzsdére. A Batthyány örökmécsesre nyílt a lakásuk ablaka, ott lakott. A tőzsde meg a Szabadság téren volt, ott, ahol most a

tévészékház van. Az volt a tőzsdepalota.

1941-ben mentem férjhez. Csak polgári esküvőm volt, mert a férjem római katolikus volt, és én zsidó. Reverzálist kötöttünk, hogy a születendő gyerek zsidó lesz. Így volt hajlandó anyám beleegyezni az esküvőbe. Rettentően el volt keseredve, mert a Dohány templomban szeretett volna nagy esküvőt, és ez nem lehetett. Amikor férjhez mentem, akkor kerültem a Károly körútra, és itt élek most is. Amikor férjhez mentem, külön szerettem volna költözni a férjemmel, és lakást kerestem. Anyám kitett cédulákat a kapukra meg fákra, hogy aki szerez egy lakást a lányomnak, az kap két paplant. A testvérem gyakran eljárt bridzselni, és egy ilyen kártyaparti alkalmával tudta meg, hogy ez a Károly körúti lakás kiadó. Az egyik nő, aki barátnője volt az itteni gondnoknak, kérdezte, hogyha ő szerez egy lakást, megkapja-e a paplant. Azt mondta a bátyám, hogyha idegennek adnánk, akkor miért ne adnánk neked is. Régi ismerősök vagyunk. Akkor fölhívott telefonon az üzletben a Podmaniczky utcában, hogy mondjam meg a Károlynak, hogy menjen megnézni a lakást a Károly körútra. Eljöttünk, megnéztük, és a bátyám azt mondta, elég nagy, gyere, vegyük ki. Akkor három hónapi lakbért kellett kifizetni. Ez volt 1941 áprilisában.

1942-től nehezen lehetett cselédet meg mosónőt kapni, mert a férfiak a fronton voltak, és a nők bementek a gyárba dolgozni. Ekkor már kénytelenek voltunk mi is besegíteni a házimunkába, főleg a vasalásba. Nálunk két napig mostak, mert sokan voltunk. Később már egyáltalán nem lehetett cselédlányt találni. Onnantól kezdve mindent mi csináltunk.

A férjemet közvetlenül az esküvőnk után behívták katonai szolgálatra. Be kellett neki vonulnia Gödöllőre. Kadét volt, de ott átöltöztették őt, és Gödöllőről vitték el. Még 1942. április végén találkozott vele egy unokatestvérem, kisegítette őt fehéreneművel, és azóta nem tudunk róla semmit. 1943-ból van a Vöröskereszt által kiadott értesítem, hogy eltűnt. Utána kaptam meg a halotti bizonyítványt. Zsitomirban, Oroszországban [Ukrajnában] halt meg. Nem volt gyerekünk, mert nem éltünk egy évet sem együtt. Miután megözvegyültem, inkább anyáméknál tartózkodtam, de gyakran jöttem a saját lakásomba, nehogy kiadják másnak.

A ház, ahova beköltöztem, a Kaufmann nevezetű textilkereskedőé volt, később magyarosították a nevüket Királyra. Az egész ház az övéké volt. A kapunál portás volt, és a kapu aljától egészen a félemeletig, piros kókuszszőnyeg vezetett – azt könnyen lehetett söpörni, tisztítani –, és a lépcsőn a szőnyeget rézrudakkal rögzítették, hogyha rálép valaki, nehogy elcsússzon. Volt a háznak egy gondnoka, aki minden reggel szidolozta a kilincseket, és tisztította a szőnyeget. Őt deportálták Auschwitzba, de visszajött, és majd százévesen halt meg. Annak idején a lakást tőle vettem ki. A háború előtt minden emeleten zárt folyosó volt üvegablakokkal és ajtóval. Amikor a háború alatt betörték az ablakok, az ablakkereteket, amelyek vasból voltak, a „gyűjtsd a vasat” akció keretében begyűjtötték [A vas- és fémgyűjtési akció („Gyűjtsd a vasat és a fémet, ezzel is a békét véded!”) már a háború után, 1950 körül indult: „az elhatározott erőltetett ütemű iparosítás közepette elemi szükség volt az idehaza keletkező, újrahasznosításra alkalmas vas-, fém-, papír-, textil- és egyéb hulladékok gyűjtésére és feldolgozására.” Az általános és középiskolásoknak szinte kötelező volt részt venniük a vasgyűjtésben. Az ócskavasat a „MÉH”-nek lehetett leadni. (A „MÉH”-et /Melléktermék és Hulladék Egyesülés/ 1950-ben hozta létre a Népgazdasági Tanács a Tollkereskedelmi Vállalat Melléktermék és Hulladékgyűjtő Főosztályából /Forrás: HVG, 2005. március/). – A szerk.]. Azért nem lehetett már ezt visszacsináltatni, pedig nagyon szép volt az üveg is.

Az öreg Kaufmann bácsi meghalt, én már csak a feleségét ismertem. Ő volt tulajdonképpen a ház- és bolttulajdonos, és az egyik fia, a Király Jenő dolgozott vele. A Jenőéknek a félemeleten volt egy konfekcióüzemük, ahol felsőruhaneműt meg bundákat készítettek, és az utcai fronton volt a bemutatóterem. Nagyon előkelő bolt volt ez, csak rendelésre dolgoztak. Nagyon sok külföldi vevőjük volt, akik idejöttek megnézni a bemutatott ruhákat, és annak alapján rendelték meg. Manökenjeik is voltak. A terasz alatt volt az iroda, és az utcai fronton volt a bemutatórész. A Kaufmannék másik fia Király Dezső volt, aki humorista és író lett [Király Dezső (1896–1966) – író, humorista, sportújságíró. 1920-tól Rex néven rendszeresen publikált a „Sporthírlap”-ban és az Est-lapok sportrovatában, ő tudósított az 1924-es párizsi olimpiáról. 1927–1948 között számos sporttárgyú könyvet írt. Első humoros karcolata 1915-ben jelent meg, attól kezdve rendszeresen írt a „Népszavá”-ba. – A szerk.]. Az egyik lányuk, a Bözsi férjhez ment egy banktisztviselőhöz. A másik lányuk a Kaufmann Mancsi volt, őt pedig a Rozsnyai könyvkereskedő, akinek a Múzeum körúton volt könyvkereskedése, vette el. Ők ott is laktak a Múzeum körúton [Kaufmann Mancsi valószínűleg Rozsnyai Béla felesége volt. Rozsnyai Károly 1889-ben nyitotta meg antikváriumát a Múzeum körút 15. szám alatt. 1923-ban bekövetkezett halála után a cég vezetését a már jó ideje apjuk mellett dolgozó két fia, Béla és Róbert vette át. Az első években a cég kizárólag modern antikváriumként működött. Később új könyveket és zeneműveket is értékesített, és rövidesen megjelentek első kottakiadványai is. A cég az 1920-as évektől képosztállyal és gramofonüzlettel bővült. – A szerk.].

Eredetileg minden emeleten egy lakás volt. A harmadikon laktak az idős a Kaufmannék. A második emeleten lakott a háznak az ügyvédje. Ő is zsidó volt. Az elsők a Király Bözsiék. Akkor döntöttek úgy a Kaufmannék, hogy fölosztják az emeleteket, amikor meghalt az öreg tulajdonos, a lányuk, a Mancsi pedig elköltözött. Így nem volt miért ilyen nagy lakásokat tartani. Én már úgy jöttem ide, hogy az emeleteken több lakás volt. A Király Jenő nagyon jólelkű ember volt, és amikor a házat elosztották, egyszobás lakásokat csináltak a ház hátsó részén, ahol a bolt személyzete lakott, és az utcai részen maradtak meg a nagyobb lakások. A dolgozók közül mindegyik kapott itt lakást, és egy évig nem kellett nekik lakbért fizetniük. De az alatt az idő alatt be kellett hogy rendezkedjenek. És megnézte a Jenő, hogy vettek-e bútort, és ha nem, akkor visszamenőleg meg kellett fizetni a házbért. A harmadikon maradt az öreg Kaufmann néni a fiával. A gondnok, az Aranka [Szöllősi Józsefné] a másodikikon lakott, közvetlenül az ügyvéd mellett. A földszinten lakott a házfelügyelő. Amikor elrendelték a csillagos házakat, akkor költözött be a Sárkány család az ügyvéd lakásába, mert az ügyvéd közben meghalt. A Lukács család az elsőkön lakott, ők voltak a szomszédjaim. Ők már hamarabb itt laktak, mint amikor én ideköltöztem. A Lukács Imréné, Margit volt itt a keresztmamája mindenkinek, mert ő nem volt zsidó. Azt hitték sokan, hogyha kikeresztelkednek, akkor megússzák a deportálást [lásd: zsidótörvények Magyarországon; keresztény egyházak és a zsidókérdés]. Ő minden embernek, aki kérte, elintézte a kikeresztelkedést. És eltett a házból sok embernek mindenféle dolgokat, például imakönyveket, gyertyatartókat, mindent, ami a zsidóságra emlékeztet. Sok zsidó vagyont mentett így meg. A férje fogtechnikus volt, aminek még később jelentősége lesz. Margit rákban halt meg, nem sokkal a háború után. Az első emeleten lakott még egy nő. Előtte nem volt különösebb barátság vele, csak amikor a kijárási tilalom volt, és mi esténként a teraszon összejöttünk beszélgetni.

Amikor elkezdődtek a rendeletek, a [Király] Dezsőnek két órán belül át kellett költöznie a testvéréhez, mert ide beköltöztettek állítólagos kibombázott családokat Kispestről, Újpestről meg a környékéről. Egy belövést is kapott a ház miattuk, mert jelezni akarták, hogy ők csillagos házban

lagnak, de nem zsidók, és egy anyagrolettát húztak fel az ablakra, és egy nagy keresztet varrtak rá. Persze az első belövést ők kapták. A Dezső a Mancinál lakott. Mi költöztettük át a Dezsőt, mert rengeteg könyve volt. A lakók összefogtak, hogy a bútorokat meg mindent ki lehessen vinni gyorsan. A Jenő koron túl volt már, és őt nem vitték el. A Bözsi meg a férje, a Laci kiment Franciaországba 1945 után. Valahogy megúszták a dolgot, hogyan, azt nem tudom.

Franciaországból visszajöttek, mert valahol egy vendéglátó egységet nyitottak, de nem ment a dolog, és amikor már rendbejöttek itt a dolgok, visszajöttek. A Rozsnyai se élte túl, a Mancsi a Szász Károly utcában lakott Budán, ott is halt meg. A Kaufmann néni idős volt és meghalt, de a Jenő megnősült a háború után, és tovább vezette az üzletet. Született egy fia, hat éves volt, amikor az édesanyjával disszidált, mert az édesanyjának a családja kinn élt Amerikában. Most Svájcban lakik a fiú. A Jenő hetvenvalahány éves korában halt meg. A Dezsővel nem tudom, hogy mi lett.

1944. március tizenkilencedike vasárnapi nap volt. Délelőtt mentem át anyámékhoz ebédelni. Emlékszem, nagy csönd volt a városban, és akkor pusmogták az emberek, hogy bejöttek a németek. Akkor kezdődött nekünk igazán a háború. Utána elég hamar elrendelték a csillagos házakat. Ez a Károly körüti ház is az lett, és így anyámék költöztek hozzám, mert az övéké viszont nem volt az. Ideköltözött az anyám, a nagynéném, akinek a paplanüzlete volt, és az apám. Elég összetartó ház volt a mienk, és esténként – mert ugye kijárási tilalom is volt – nem mehettünk ki a házból, és mindenki hozta a kis sámliját, és itt, a teraszon összegyűltünk [Kijárási tilalmat a csillagos házak kialakítása után vezettek be: 1944. június végétől ezeket a házakat csak meghatározott időpontok között volt szabad elhagyni. – A szerk.]. Itt beszéltük meg a napi eseményeket. A sárga csillag viselését 1944. április ötödikén vezették be, úgyhogy április hatodikán már a fölvarrt sárga csillaggal volt csak szabad nekünk az utcán közlekedni [lásd: sárga csillag Magyarországon]. Így vészeltük át ezt az időszakot, persze elég nehéz volt, mikor ki kellett menni az utcára ezzel a megkülönböztető jellel. De mindent meg lehetett szokni. Délután öt órakor már nem lehetett kimenni a házból [lásd: kijárási tilalom Budapesten], és itt a házban, a harmadik emeleten lakott egy nyilaskeresztes fővezér a családjával, ő volt a kerületi nyilasháznak, ami a Semmelweis utca 6-ban volt, a vezetője. Ő tizenöt év elzárást kapott [A IV. kerületi nyilasház nem a Semmelweis utcában volt, hanem a Városház utca 14. szám alatt. A Semmelweis utca 6.-ban a deportálási akciókat irányító, német és magyar szervek összekötőjeként működő Ferenczy László csendőr alezredes irodája volt. Rá gondolhatott az interjúalany. Ő azonban nem a Károly körüton lakott, hanem a Győri úton. – A szerk.]. Én mint tanú voltam a bíróságon. Tizenöt év után kiszabadult, és belépett a kommunista pártba. A felesége olyan rendes volt, hogy lejött hozzánk, amikor elment a csarnokba vásárolni, és anyámat megkérdezte, hogy mit hozzon nekünk. A háború után elvált tőle, nem maradtak együtt.

Amikor az első bombázások történtek Budapesten [lásd: Budapest bombázása], akkor kezdtek minket, fiatalokat a csillagos házakból elvinni romot takarítani. Végigbombázták a Soroksári utat, meg lebombázták a Fanto gyárat [1924-ben Fanto Művek Rt. néven egyesítették (1933-tól: Fanto Egyesült Magyar Ásványolajgyárak Rt.) a trianoni döntés utáni Magyarországon megmaradt kisebb olajfinomítókat. A Fanto Rt.-t az 1948–49 évi államosítások során felszámolták. – A szerk.]. Csoportosan vittek el bennünket. Jött értünk egy fiatalember, nem zsidó, összeszedett itt csomó fiataalt, kivitt bennünket villamossal meg gyalog a Soroksári útra, és ott a félig lebombázott házakból kellett összerakni a téglákat stóckba, meg le kellett kaparni róluk a maltert, hogy újra lehessen velük építkezni. Minden reggel jött értünk, és este hozott bennünket vissza.

1944. november kilencedikén összeszedtek minket, fiatalokat, és elvittek a Szerb utcába, ahol a szerb templom volt, akkor ott volt a rendőrség. Bepréseltek minket egy kis szobába úgy, hogy csak állni tudtunk. Onnan vittek el minket a KISOK-pályára, és onnan vittek az óbudai téglagyárba. Az óbudai téglagyárban az első nap nem került ránk a sor, hogy továbbvigyenek, és hazajöttünk. Az itt lévő házfelügyelő elment a rendőrségre bejelenteni, hogy megszöktem és hazajöttem, pedig hazaküldtek minket. Másnap reggel vissza kellett mennünk a KISOK-pályára, onnan vittek el minket újra az óbudai téglagyárba, és onnan mentünk gyalog Kópházára, ami Sopron mellett van [lásd: halálmenetek Hegyeshalomba]. Ez egy munkatábor volt. Egy hétig mentünk gyalog nappal, de este ott, ahol voltunk, kellett leülni vagy lefeküdni, és reggel továbbmenni. Sokszor fölébredtünk reggel, és láttuk, hogy egy tehéncorda helyén aludtunk. Egy hétig kezet se tudtunk mosni, nemhogy levetközni vagy kabátot levenni. Amikor engem elvittek, a szüleim utánam küldték a szomszédomat, a fogtechnikust, aki nem volt zsidó. Lukács Imrének hívták. A Duna-parton voltak olyan csillagos házak, amelyek svéd védettség alatt álltak [lásd: védett házak]. Anyámék szereztek egy schutzpasst. Ez a papír arról szólt, hogy én svéd védettség alatt állok. És utánam küldték ezt az Imrét, hogy haza tudjak jönni onnan, de ő nem talált meg.

Kópházán dolgozni vittek bennünket, meg sáncot ásni, lépcsőzetes sáncot, úgy képzelték a magyarok, hogy az orosz tankok belemennek a sáncba, és nem tudnak onnan kijönni. Akkor még nem tudtuk, hogy magunknak is ássuk ezeket a sáncokat. Voltak, akik már ott meghaltak. Volt Kópházán egy férfiismerősöm. Anyám barátnőjének volt a fia. Már akkor nagyon sovány és rossz állapotban volt. Minden nap eljött engem meglátogatni, mert én már régebből ismertem. Az egyik nap leborulva találtuk őt, meghalva a sáncok között. Amikor visszajöttem, anyám barátnője mindig jött, mert tudta, hogy együtt voltunk, hogy nem tudok-e valami hírt felőle. Anyám mondta nekem, hogy ne mondjam meg az igazat. A nő csak folyton jött. Egyszer anyám megunt, és mondta neki, hogy ne kérdezze folyton tőlem, mert így az emlékeket állandóan felszínre hozza. Aztán nem kérdezett többet a fia felől. Borzasztó volt. Lórinak hívták a nőt, a rendes nevét már nem tudom. Ő gyerekkori barátja volt anyámnak.

Kópházán még tudtunk ennivalóhoz is jutni, mert a falusi emberektől, akinek volt pénze, vásárolhattunk. Én vittem egy hálózszakot. A bátyám ugye kárpitos és paplanos volt, ő adta nekem ezt a hálózszakot. Ő egyébként sokat csinált ilyet. Előtte én ezt soha nem használtam, de a bátyám már akkor sejtette, hogy mi vár rá, ő gondolta azt, hogy mégiscsak melegebb egy hálózszak. Kirándulóknak csináltuk mi ezt eredendően. Cipzáras volt, és le volt steppelve. A steppelt kockákba a bátyám és a szüleim belevarrtak tíz pengőként összesen száz pengőt, gondolván, hátha hasznát tudom annak venni. Abból vettem Kópházán almát meg gyümölcsöt, amit persze megosztottam a többiekkel is. Kézzel varrtuk be a pénzt.

Barna- és fekete ruhás SS-tisztek vigyáztak ránk Sopronnál. Volt egy deportált, akinek volt egy bőrkabátja. Az SS-tiszt, ha meglátta, akkor mindig megütötte, mert tetszett neki a bőrkabát suhogása. Olyan lovaglópálcával ütötte. Ez meg már annyira félt, amikor meglátta ezt a tisztet, hogy próbált elbújni. Valamelyik azt mondta ennek a férfinak a zsidók közül, hogy fordítsa ki a bőrkabátot, hogy a selyembélés legyen kívül. A német, mint a tigris, úgy szaladgált a sáncon másnap, kereste a bőrkabátot. A selyemről nem jött rá, hogy melyik az. Soha többet nem bántotta. Amikor bombázták Kópházát meg Sopront, nekünk nem volt szabad dolgozni, hanem le kellett ülni a sánclépcsőre. A német SS-tisztek elbújtak a bokrok közé, hogy őket ne érje a támadás, mi meg a szabadban ültünk. Úgyhogy mi onnan néztük végig a soproni pályaudvar

bombázását [Sopront 1944. december 6-án érte súlyos légitámadás. – A szerk.]. Eszünkbe sem jutott, hogy oda is eshet a bomba.

Kópházáról Wienerneustadtba vittek, majd tovább az ausztriai Lichtenwörthbe. Gyalog mentünk egy hétig. Semmiféle tisztálkodási lehetőség nem volt. Vécére ott mentünk, ahol tudtunk. Közben vigyáztak ránk. Lichtenwörthben egy gyárba vittek minket, ott laktunk. Két nagy teremben aludtunk a földön. Öten voltunk ott barátnők, és nagyon összetartottunk. Egy kárpitosnak volt a felesége az Éva, azzal jöttem később vissza, aztán egy vidéki lány, a Magda és a Klári. A Klári a Rotschild Klára divatszalonjának volt a manökenje [Rotschild Klára (1903–1976) – divattervező, 1934-ben divatszalonot nyitott, 1945 után állami alkalmazottként a Clara Salon művészeti vezetője volt. – A szerk.]. Az ötödik lány nevére sajnos már nem emlékszem, de azt tudom, hogy a Pozsonyi úton lakott.

Mi Kópházán jöttünk úgy jobban össze. A lágerben is úgy jött ki a lépés, hogy igyekeztünk egymás mellé kerülni. Kitaláltuk azt, hogy közösen leszünk a leterített pokrócon. Azt mindenki hozott magával. Könyvet nem vittünk, csak ruhaneműt, pokrócot, csajkát, fésűt. Mikor innen elmentünk, akkor úgy készültünk, mint a katonák. Csajkát vittünk magunkkal, meg evőeszközt. A csajkára szükségünk volt, de az evőeszközhöz nem. Feketekávé volt, és általában inkább levesek voltak. Abból tudtunk enni, amit otthonról elvittünk. Ha valakinek nem volt még pohara sem, akkor a másik kisegítette. Ott nem volt semmi. Ezt már nem vették el.

Mindig egy pokrócon ültünk, és nekem volt egy kardigánom, azt fölfejtettük. A fölfejtett kardigánt nem hiányoltam, mert volt egy télikabátom, akkor már az épületből sem nagyon engedtek ki, bent meg nem fáztunk. Ez az én ötletem volt, mert én tudtam kötni. Kézimunkázni gyerekkorom óta szoktam, szívesen csináltam ilyesmit. Fából faragtunk kötőtűt, talán nekem volt bicskám is. Mindenki kapott egy darabot, és kötögettünk. Semmi nem készült a felfejtett kardigánból. Ez csak olyan ötlet volt, nem volt semmi értelme, csak úgy szórakozásból, hogy teljen az idő. Lichtenwörthben nem dolgoztunk, csak Kópházán. A tisztálkodásnál is segítettük egymást, mikor sorba álltunk mosakodni, fésülni, magunkat rendbe szedni.

Enni alig kaptunk. A kenyeret úgy osztottuk szét, hogy egy szöveget beleszúrtunk a kenyér közepébe, és spárgával és krétával bejelöltük, és úgy vágtuk el. A fejünk alá tettük a kenyeret, nehogy ellopják. Hogy kinek volt krétája, azt nem tudom. Ezt az Éva csinálta. Mint a tortaszelet, olyan volt a levágott kenyérdarab. Úgy ettünk, hogy mi öten leterítettünk a szalmára pokrócot, és azon ettünk. Az már állati ösztön volt, hogy ellopták egymás ennivalóját, mert ilyen is volt. Sokszor arra figyeltünk föl, hogy hol az egyik sír, hol a másik, hogy ellopták a kenyerét. Mást nem nagyon loptak, erre már nem emlékszem.

Nekem volt hálózszakom, én abban aludtam. Közvetlenül mellettem feküdt egy férfi Lichtenwörthben, aki segítkezett az étel kiszállításában. Teherautóval ő ment többek közt az ételért. Nem tudom, hogy honnan hozták, de reggel kaptunk a csajkába feketekávét és délben valami levesfélét. Azért egyeztünk bele, hogy ő ott feküdhessen mellettünk, mert nekem hálózszakom volt, és azon a felén a zsák zárt volt, azonkívül rendben tartottuk az ő helyét, már amennyire lehetett, és akkor kaptunk egy csajkával több ennivalót. Így segítettünk egymásnak. Azért, hogy mi őt istápoltuk. Ő ott könnyebben tudott ételhez jutni. Nem tudom, mi lett vele később.

Nagyon sokszor volt az, hogy közben elkezdődött a légiriadó, és a kocsiknak le kellett állniuk, és csak este tudták továbbvinni az ételt. Sokszor éjjel tizenkettőkor ébresztettek fel minket, hogy megjött a kocsi, akkor adták oda a levest, és mindegyik olyan hasmenést kapott, hogy csak. A gyárépület végén volt egy kertkapu, rács kordonnal, de odáig nekünk nem volt szabad mennünk. Csak a gyárépület mellett volt szabad lennünk.

A táborban mi, öten írtunk egy receptes könyvet. A receptes könyv úgy született, hogy mi öten, asszonyok, akikkel egymásra találtunk, tulajdonképpen mind háziasszonyok voltunk, és rendszeresen főztünk. Lichtenwörthben már nagyon éhesek voltunk, folyton ennivalóról beszélgettünk. Én vittem magammal levélpapírt és borítékot meg ceruzát, arra gondolva, hogy majd haza fogok írni. Azért volt ez nálam, amit nem vettek el tőlünk, és a recepteket erre a levélpapírra írtuk. Mindegyikünk diktált egyszerű recepteket, olyanokat, amiket már otthon megcsináltak, mennyi liszt, mennyi ez, mennyi az kell. Én nem tudtam nagyon jól az arányokat, mert annak idején, ha kérdeztem anyámat, azt mondta, hogy egy kicsit ebből, kicsit abból, ő mindig így mondta. Ezek már mind ki voltak próbálva, „bejáratott” receptek voltak. Ezt mind fejből írtuk, ugye szakácskönyv nem volt nálunk. Ezt a könyvet naponta írtuk. Nagyon apró betűkkel írtunk, hogy több férjen a papírra.

Az volt a helyzet, hogy reggel korán keltünk, hogy meg tudjunk mosakodni. A gyárnak volt egy nyolcvanszemélyes fürdőhelyisége, mi háromezren voltunk. Volt egy hosszú vízcső, azon voltak bizonyos távolságra csapok, előtte egy vályú. Reggel hatkor ott sorakoztunk, hogy be tudjunk jutni, időben kellett menni, mert gyakran egy idő után elzárták a vizet. Ott mostuk ki a dolgainkat. A hátizsákjából kihúztuk a zsinórt, azon teregettünk. Férfiak, nők vegyesen fürödtünk, nem volt arra idő, hogy egymást nézzük, és szégyenkezzünk. Örültünk, hogy bejutottunk.

Amikor megmosdottunk, akkor elkezdtünk tetvészkedni, sok volt a tetű és a bolha. Volt, hogy hetekig nem mosakodtunk, amikor bombáztak, mert akkor mindig lekapcsolták a vizet. Nem mindenkinek volt sűrűfésűje [A sűrűfésű speciális „célszerszám” – „Mindkét felén sűrű, rövid fogú fésű” (Magyar Értelmező Kéziszótár) volt, amelyet kifejezetten a hajhoz tapasztott ún. serkék – fejtetűpeték – eltávolítására használtak. – A szerk.], de nekem volt, mert anyám fodrász volt. Anyám valahogy ösztönszerűen ezt is becsomagolta nekem. Ennek aztán nagy hasznát vettük ott. A mosakodás után általában kimentünk az udvarra. A gyárépület mellé szabadott csak mennünk, és mindenki megfésülködött vele. Volt persze ruhatetű is, azt is kivetveztük. Ez napi rutin dolog volt. Utána fölöltözködtünk, és akkor leterítettünk egy pokrócot, odaültünk a fal mellé, ahol vagy írtuk a recepteket, vagy később kötöttünk. Ez egy menetrendszerű dolog volt.

Én írtam a recepteket, mert a papír és ceruza is az enyém volt. Így maradt ez egyébként nálam. Az egész receptgyűjtemény az enyém lett. Mindig valaki más diktálta a receptet az öt közül. Én nem emlékszem, hogy diktáltam volna, én csak írtam, nagyon apró betűkkel, hogy elég legyen a papír. Nem volt szempont, hogy milyen típusú ételeket írunk. Ami éppen eszünkbe jutott. Fűszerrecepteket, édes és sós süteményeket, húsokat, mártásokat meg hasonló ételeket írtunk le. Sok krumplis és húsos étel van benne, meg sütemény. Leves kevésbé, valószínűleg azért, mert ebből elégünk volt. Ha az ember megnézi a recepteket, inkább tápláló és „hizlaló” ételek vannak benne. Ez persze nem volt tudatos. Nincs rendszer a receptekben, ahogy jött, úgy írtuk. Ezt mindennap írtuk, egy-két órát. Beszélgettünk is közben természetesen. Ez is egy szórakozás volt, meg jobban telt az idő. Hogy kinek volt az ötlete eredendően, azt már nem tudom. Nálam maradt

az egész, nem osztottuk szét. Hogy főztem-e belőle valaha is, nem emlékszem, valószínűleg nem. A háború után ez előkerült. Nem dobtam ki, volt nekem egy szakácskönyvem, oda tettem be ezt a köteget, így maradt meg. Sok olyan recept van benne, amit én is csináltam azelőtt, sokat ismertem közülük. Ez egy emlék nekem, úgy, ahogy általában a fényképeket is megtartottam, ezt a receptes könyvet is. Jelentős ez az én életemben. A háború után, mindenki elmesélte az élményét, mert mindenki máshol volt, és akkor előkerült a receptes könyv is. Sokat meséltem róla a házbelieknek. Az emeleten lakott egy nő (Szöllősiné) a házban, ő Auschwitzból jött haza. Ő mesélte azt, hogy ott mindenkit levetkőztettek, és aztán találomra adtak nekik ruhákat. Ő egy gyönyörű estélyi ruhát kapott, aminek levágta az alját, hogy „komfortosabb” legyen. Ebben vészelt át az egész dolgot, szegény.

[Lichtenwörthben] Az udvaron volt a vécé, latrina volt, vályúszerű, fölötté egy keret fából, előtte egy kapaszkodó. Nem számított, hogy többen voltunk egyszerre, örültünk, hogy odamehetünk. A nőknél a menstruáció elmaradt, valamit belekevertek az ételbe [Nyugtató adagolására (brómozásra) semmilyen konkrét bizonyíték nincs, bár nagyon sokan, különböző helyekről állították, hogy brómozták a foglyokat. – A szerk.]. Sokan a latrinán keresztül próbáltak kiszökni, és elmenekülni. Az osztrák emberek nagyon rendesek voltak, megengedték, hogy fürödjének, haját mossanak, és volt, akit fölpackoltak ennivalóval, hogyha jönnek vissza, adjanak másoknak is. Hihetetlen, de volt, aki visszajött, mert nem volt hova mennie.

Volt olyan is, aki beárulta őket, és az örök már várták őket a nagyteremben. A táborban volt egy tíztagú zsidó őrcsapat. Úgy hívták őket, hogy jiddische polizei, zsidó rendőrök, jupó [Juden Polizist (német) – zsidó rendőr]. Ezekkel értekeztek a német katonák, velünk nem álltak szóba. Úgy kellett kialakítanunk a fekvőhelyünket, hogy téglával kellett egy utat csinálni az SS-katonáknak, ahol ők végigmentek időközönként megnézni, hogy rend van-e. Nekünk nem volt szabad a téglák közelébe sem állni, csak a fal mellett, nehogy érintkezzenek velünk nehogy megkapjanak tőlünk valamit. Ők csak ezekkel a zsidó rendőrökkel érintkeztek. Minden hírt ők közöltek velünk. Ezért a munkáért ők kaptak egy szelet kenyérrel többet. És azokat, akiket lebuktattak [amiatt, hogy kiszöktek a táborból], azokat lefektették oda a keresztutakra, nekünk pedig oda kellett mennünk, és ütni kellett őket. Mi persze úgy csináltunk, mintha ütnénk, de igazából tapsoltunk, akkor mi is kaptunk, ha észrevették, pálcával és ostorral. Nagyon rosszak voltak a jupók. Volt egy házi kamra, és ott volt margarin, kristálycukor, lekvár, és azt az örök és a jupók őrizték.

A gyárépületben, ahol aludtunk, szalma volt leszórva. Előzőleg katonák voltak ott, és tele volt a szalma tetűvel. És mi ezen feküdtünk, és a tetű terjeszti a kiütéses tífuszt [A flekktífusz vagy kiütéses tífusz magas lázzal és fejfájással járó fertőző betegség, főleg a ruhatetvek terjesztik. – A szerk.]. Én voltam az első, aki megkapta a táborban. Fehér foltok maradtak a bőrömon, emlékszem. Sikerült valahogy átvészelnem. A táborban volt orvos a zsidók között, de nem volt se fájdalomcsillapítója, se gyógyszere. Csak széttárta a karját, és megállapította, hogy mi a bajom, de gyógyszert nem tudott adni. A tífuszt a táborban vészelttem át, a másik három, a Magda [a vidéki lány], a Klári és akinek már nem tudom a nevét, a végén kapták meg, közvetlenül a felszabadulás előtt. A Klári sokat hisztizett, hogy le kell vágni a haját, mert tetves volt, és csak úgy engedték be a kórházba. Többször kiszökött onnan. Sokat civakodtunk vele. Hogy képzelik azt, hogy levágják a haját, hogy megy ő így be a szalonba – értetlenkedett. Ugye, manöken volt. Akkor ez óriási dolog volt. Mondtuk neki, hogy mire hazajössz, addigra megnő a hajad. Aztán letérdelt, úgy rimázkodott, de végül engedte, hogy levágják a haját. Az Éva nem kapta meg a tífuszt.

Volt Lichtenwörthben a gyárépület mellett egy kis kamraszerűség, ahova a halottakat rakták. Volt olyan kétkerekű kocsi, amin régen a szemet hordták, azzal tölték a tüzelőt. Arra rakták a hullákat egy stócba. De a kamrában legalább egy napig voltak, amíg összegyűlt egy mennyiség. És volt olyan, aki nem halt még meg, csak elájult, vagy tetszhalott volt, és éjjel, amikor mentünk ki a latrinára, akkor hallottuk, hogy kopognak, és akkor kiengedtük őket. Nem volt kulcsra zárva.

Tudom, hogy ott Lichtenwörthben gázkamrát akartak fölépíteni. Mondták, hogy két bejárata lesz. Az egyiket bemegyünk mi, a hátizsákunkba beletesszük minden holminkat. Minket lefertőtlenítenek, a mellettünk levő ajtón kijön a hátizsák, mindenki megkapja, és aztán fel is öltözhetünk. Mi ezt el is hittük, de ott volt egy orvosnő, aki nem engedte ezt a gázkamrát felépíteni. Azt hiszem, hogy ez egy osztrák nő volt, de nem tudom biztosan.

1945 áprilisában, az utolsó percben menekültünk meg, amikor jöttek az oroszok. Amikor fölszabadult a tábor, az egyik jupó azt kérdezte az egyik asszonytól, hogy kinek van fehér lepedője, hogy kitegyék a táborra, hogy azt ne bombázzák, mert ott zsidók vannak. Mi onnan tudtuk meg, hogy fölszabadultunk. Hat hónapig voltam ott [A lichtenwörthi koncentrációs tábor 1944. december 10-én állították föl, és 1945. április 2-án szabadította fel a szovjet hadsereg. – A szerk.].

Amikor megjöttek az oroszok, mindenki mondta, hogy igyekezzünk a tábor elhagyni, mielőtt visszajönnek a németek. Oldalkocsis motorral jöttek, és a kapukat a bajonett végével nyitották ki, és mentek tovább, nem maradtak ott.

Úgyhogy mi kijöttünk, és velünk szemben volt egy raktár, egy házi kamra, és ott volt margarin, kristálycukor, lekvár, és azt az örök és a jupók őrizték. Tele volt csomagolt sajttal meg párizsival meg csomagolt virslikkel. Volt ott egy tizenöt literes rézbödön lekvárral, meg mindenféle, amit a németek ettek. Ebből a kamrából, amikor felszabadultunk, aki tudott, az ment csajkával, és próbált élelmiszert hozni magának. Cukrot, margarint, bármit. Emlékszem, kézzel kaparták a margarint, annyira éhes volt mindenki. A jupók persze még akkor is védték a kamrát, mert az nekik is érdekük volt, hogy nekik legyen mit enniük. Akik oda be tudtak menni, nem törődtek velük, sőt óriási gyűlölet volt irántuk, mert majdnem olyan gonoszok voltak, mint a németek. Ők tartották velünk a kapcsolatot. Tülekedés és verekedés volt, és kézzel martak mindent, ami a zsákokban volt. Szétszakították, és folyt a cukor és a liszt mindenhová. Bakancsokba meg mindenhová fogták föl. Volt a jupók között egy, a Heidecker gyár tulajdonosának a fia. Kerítéseket és ágybetéteket gyártottak egyébként. Azt összetaposták, mert elcsúszott a cukron. Ott meg is halt. Volt egy ilyen hirdetés is, emlékszem, egy férfialak ugrált egyik ágyról a másikra, és így szólt a hirdetés: „Akár arra, akár erre, mindig csak a Heideckerre.” Ez volt a reklámjuk. Mi, akik mozogni tudtunk, összeszedtünk egy csomó ennivalót, és bevittük azoknak, akik nem tudtak eljönni a táborból. Azok ott meg is haltak, mert agyonették magukat. Mi pedig eljöttünk mind az öten, de hárman megkapták a tifuszt.

Amikor mi kijöttünk, még Neudorfban bementünk egy házba, ahonnan előzőleg a németek. Nagyon szép családi ház volt, középen volt a konyhában a tűzhely, volt egy szép spejz is, ami tele volt lóbabbal. Olyan láda is volt ott, aminek a tetejét föl lehetett nyitni. Ott találtunk lisztet, cukrot, babot. A csajkát telemerítettük babbal, fölöntöttük vízzel, és megfőztük. Ott voltunk jó pár napig. Először mind az öten ott voltunk, aztán elvittük a kórházba a betegeket. Az egyik közülünk annyira beteg volt már, hogy állandóan azt mondta, hogy süket vagyok, semmit nem hallok, de a másik is nagyon rossz állapotban volt. Lichtenwörthben volt egy kórház a falu szélén, és oda mentünk

először. Nem engedtek be minket, kérdezték, hogy mit akarunk. Ott volt egy francia orvos, aki tudott németül, és annak magyaráztuk el, hogy hárman közülünk nagyon betegek, tífuszt kaptak, és nem tudnak velünk jönni, és mi szeretnénk hazamenni végre. Azt mondta az orvos, hogy nem tudja fölvenni őket a kórházba, mert tele vannak. De azt monda, hogy másnap reggel menjünk oda, mert igényelték a pincehelyiséget, és ha megkapják, akkor fel tudják őket venni. Másnap reggel odamentünk, és szerencsénkre fel tudták őket venni. És elmagyarázta nekünk ez az orvos, hogy ők már nem betegek, hanem gyógyulófélben vannak, de azért felveszi őket, hogy mi el tudjunk menni. Még két napig utána ott voltunk a házban, aztán elindultunk haza. A három lány mind meggyógyult és hazajött, de hogy mi lett velük később, azt nem tudom. Amikor hazakerültek, eljöttek hozzám, ide, a Károly körútra, mert tudták, hogy hol lakom, hogy megköszönjék, hogy elvittük őket a kórházba. Három hét múlva jöttek haza utánunk. A Klári visszament a Rotschildhoz, ennyit tudok. A vidéki lánnyal soha többet nem találkoztunk.

A visszaúton nagyon segítőkészek voltak az osztrákok. Olyan gyengék voltunk, hogy a lépcsőn nem tudtunk menni. Úgy koldultuk végig Neudorfot, hogy a barátnőmnak volt pulóvere, meg ami ruhánk volt, azt elcseréltük tojásra meg szalonnára, és úgy kerültünk gyalog valahogy haza. Persze általában a házba nem engedtek be, de az istállóba igen, gyakran ott aludtunk. Tudták az osztrákok jól, hogy kik vagyunk. Sok helyen kaptunk császárhúst meg kenyeret. Marhakrumplit is kaptunk megfőzve. Eljutottunk egészen Győrig. Győrben volt egy kórház, ott orosz katonák voltak, az udvaron meg lovak álldogáltak. Mint kórház nem működött, de az oroszok nagyon rendesek voltak, és beengedtek. Az egyik teremben orosz húsos zöldséglevest főztek, scsí volt a neve. Zeller, karalábé, kel, káposzta, fehérrepa és hús volt benne. Az egyik katona hozott nekünk, mert nagyon rossz állapotban voltunk. Mindig lökdösött, hogy egyél, majd megerősödsz. Nagyon rendesek voltak. Olyan is volt, hogy gyalog jöttünk, és orosz katonák ültek az árok szélén. Mi odamentünk, és kértünk enni, az utolsó falatig odaadták. Ez már Magyarországon volt. Onnan szemet szállító, nyílt vagonon jöttünk. Persze mindig félretolták.

Két hétig jöttünk haza Győrig, onnan pedig szénszállító vagonnal. Április tizenhetedikén a Vásárcsarnok előtt, mert a Kelenföldi pályaudvartól jöttünk, a Bartók Béla [akkor: Horthy Miklós] úton végig, szóval a csarnok előtt leültünk enni, mert nem bírtuk ki, olyan éhesek voltunk. A Dunaparton jöttünk végig, és én a Kossuth Lajos utcán keresztül jöttem a Károly körútra. Az Astoriánál jutott eszembe először az, hogy tulajdonképpen él-e a családom, egészben van-e még a ház, ahol laktam. Idejöttem a kapuhoz, a kapu zárva volt. Ugyanaz a házfelügyelő nyitott ajtót, aki akkor volt itt, amikor elmentem, és csak négykézláb tudtam felmenni az emeletre. Az édesanyám az ablaknál állt éppen, és nem tudott szóhoz jutni, mikor bejöttem a teraszra, és meglátott, csak visítani tudott. Apám nem nézett ki az ablakon, hanem odanézett órá, hogy miért visít, és csak akkor vette észre, hogy én jöttem meg. Anyám mindent levett rólam, hiszen tiszta tetű voltam, és megfürdetett, és mindjárt le is fektetett. A házban nagyon sok beköltöző volt, akiknek az elhagyott lakásokat kiutalták.

Volt itt egy szanatóriumi főorvos, nem emlékszem a nevére, aki lejött megvizsgálni engem, és azt mondta, hogyha nem megyek el a Szent László kórházba fertőtlenítésre, lezáratja az egész házat. Úgyhogy újra fel kellett öltöznöm, és el kellett mennem a Szent Lászlóba. Akkor még semmiféle közlekedés nem volt. Gyalog mentem. Az édesapám egy darabig elkísért, de félútról visszafordult, mert gyalog kellett visszajönnie. Volt egy tanulógyerek a bátyám üzletében, és az kísért el egészen a Szent László kórházig. Én azt hittem, hogy bemegyek, fertőtlenítenek és hazajövök. De

bementem, bezárták a kaput, és nem engedtek ki. Alig volt víz a városban. A kádban olyan kevés víz volt, hogy alig tudtak fertőtleníteni. Matracok voltak a kórtermekben a földre letéve, de annyi tetű volt bennük, hogy el se hittem. Ezek mind táborból visszajött zsidók voltak, akik ott feküdtek, meg katonák, de a legtöbbjük deportálásból visszajött ember volt. Másnap engedtek csak ki, úgy, hogy értem jöttem, és jöttem haza.

Amíg engem elvittek Lichtenwörthbe, addig a szüleim itt voltak a gettóban [lásd: budapesti gettó]. Át kellett nekik menni a Wesselényi utca 2-be. Ott egy kisházakat tudtak szerezni hárman. Január tizenharmadikán szabadult fel a gettó, akkor döntötték le a kaput, és az előző nap voltak még bombázások, és a szüleim lementek a pincébe, és föl se jöttek addig, amíg föl nem szabadultak. Apám volt az első, aki átjött a másik oldalra. Itt még a lakók lent voltak a pincében. Egy házaspár lakott az én lakásomban. Odament az apám hozzájuk, és azt mondta, hogy kérem a lakáskulcsomat. Azok annyira megdöbbentek, hogy az apámmal találták magukat szemben, hogy szó nélkül átadták a kulcsot, és nem is jöttek ide vissza soha többet. Utána a szüleim rögtön átjöttek ide, így maradt meg a lakás.

Utána már végig itt laktak a szüleim, mert nem tudtak visszamenni a saját lakásukba. A beköltözők nem mentek ki a lakásukból. Anyám itt is halt meg 1946-ban. Hatvannégy éves volt. Emlékszem, hogy amikor anyám meghalt, a bátyám azt mondta, hogy nem érünk rá sírdogálni, mert nem lesz pénz a temetésre. Anyám ott feküdt holtan, és mi dolgoztunk, hogy a pénz meglegyen. Pénz csak abból lesz, ha dolgozunk, mondta a bátyám. Apám nyolcvanöt éves korában halt meg, 1970 körül, és abba a sírba tettük, mint édesanyámat. Apám temetésén a bátyám barátai vitték a vállukon a koporsót. Akkor ez volt a szokás. Őket még zsidó vallás szerint temették a Rákoskeresztúri temetőben. A halotti szertartást megelőzően kell lemosdatni a halottat, mert a zsidó vallás szerint a halott nem tiszta. Ez egy speciális dolog. Voltam egyszer én is halottmosdatáson. Én a nagynénémnek, az Esztinek voltam a halottmosdatásán. Ő volt anyám egyik mostohatestvére. A mosdatásnál közvetlen családtagok nem mehettek be. De kötelezően részt kellett vennie a család egyik távolabbi családtagjának vagy barátjának, ezért mentem én. A halottasház három részből állt, és két különálló részben végezték a mosdatást és az öltöztetést. Külön rész volt a férfiaknak, és külön rész a nőknek. A mosdatást szegényebb zsidók végezték. Voltak halottmosdató asszonyok és férfiak. A mosdatás legfontosabb eszköze az asztal volt, ahová lábbal az ajtó felé fektették a halottat. A mosdatás alatt imádkoztak is. Emlékszem, egy slaggal mosdatták le langyos vízzel, és nem volt szabad az arcát lefelé fordítani. A mosdatás után külön erre a célra használt fésűvel megfésülték a halottat, és a körmöket is kitisztították. Utána egy úgynevezett halotti ruhát adtak rá [lásd: kitli]. Ez egy fehér szoknya volt, meg egy kötény, meg ami előírás volt a hitközségnél. Anyám előre megvette magának, és elkészítette ezt a csomagot. A nagynéném meg kapta a zsidó hitközségtől [lásd még: holttest előkészítése a temetésre; temetés].

Nem sokkal az után, hogy hazajöttem, előkerült a bátyám is. Anyám ugyan nem nagyon szerette sem a vejét, sem a menyét, de állandóan őket várta haza. Például, ha kapott egy ruhaanyagot, akkor nem csináltatta meg, hanem eltette, hogy jó lesz az Ilinek, a bátyám első feleségének. A bátyámnak három felesége volt. Volt egy nála egy évvel idősebb nő, a Deutsch Ilona, ő volt az első felesége. A bátyám a Nádor utca 32-ben lakott. A negyedik emelet csupa garzonlakás volt akkor. A szobában volt egy szekrény, aminek az ajtaja lefele nyílt, és abban volt gázrezsó, fiók evőeszközöknek. Amikor először megnősült, ott laktak. A feleségét deportálták, és nem jött vissza. Valahol Oroszországban halt meg, de semmit nem tudunk róla. Az óbudai téglagyárból vitték el

1944-ben, akkor, mikor engem, mert mindenkit odavittek a KISOK-pályára, onnan a téglagyárba, és onnan vittek el mindenkit [Valószínű tehát, hogy Endrei Istvánné sógornője szovjet hadifogságba került, miután felszabadult a deportálásból. – A szerk.]. Károlyt nem vitték el, ő munkaszolgálatos volt. A felszabaduláskor Győrben vagy Győr környékén lehetett. Ott nyitottak egy hentesüzletet, mert Győr környékén voltak parasztok, akik disznót vágtak, és nem tudták fölhozni Pestre, mert semmi közlekedés nem volt, úgyhogy ott feldolgozták. És többen összeálltak fiatalemberek, és nyitottak egy hentesüzletet Győrben. Sonkát, kolbászt meg ilyesmit árultak. Amikor már volt közlekedés, akkor jött haza, és hozott a szüleimnek a lakásba húst. Lehet, hogy később ezt a boltot valaki továbbvitte, de a bátyám, amikor tudott, hazajött Pestre.

A konyhánkban volt egy polcunk, azon szögek voltak. Arra mindig fölakasztottunk szőlőt, meg ilyesmit, azon szoktuk szárítani a gyümölcsöt. Amikor a bátyám megjött a sonkákkal, ráakasztottuk ezeket a sonkákat, kolbászokat. Mikor hazaértem, ki voltam éhezve, és mindenáron enni akartam belőle, de nem volt szabad, mert közben rühes lettem. Volt itt egy orvos a Tanács körúton, a Madách térnél, oda átvitt anyám megvizsgáltatni, és az orvos azt mondta, hogy menjünk vissza, ő inkább följön hozzánk, mert ott minden ablak be volt törve, és ha levetkőztet, én még jobban megfázom. És akkor átjött, és megállapította, hogy rühes vagyok, meg a gyomrom az éhezéstől annyira legyengült, hogy semmi komolyabb ételt nem szabad ennem bizonyos ideig. Ágyban kellett lennem, nehogy minden ruhám átvegye ezt a ragályos dolgot, és mikor ebéd után anyám lepihent egy kicsit, én titokban kilopódoztam, és mindig ettem ezekből a dolgokból. Ez meg persze hátráltatta azt, hogy rendbe jöjjek.

A háború után nem tudtam rögtön elhelyezkedni, és apám azt mondta, hogy menjek be egy egyesületbe. A Kossuth Lajos utca 13-ban, a későbbi Úttörő Áruház épületében [Az egykori Úttörő Áruház volt Budapest első áruházépülete, Schmahl Henrik (1846–1913) tervei szerint épült a 19. század végén, de már az 1930-as évektől jelentős átalakításokat végeztek rajta. – A szerk.] volt az első emeleten egy lakás, ahol az MNDSZ-nek volt a központja. Ez volt a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége. Én 1945–46-ban kerestem meg őket. Tulajdonképpen az apám és a bátyám unszolására léptem ide be, mert azt gondolták, hogy ne legyek a szüleim nyakán, és esetleg tudnak nekem valamilyen munkát biztosítani. Munkát ugyan nem biztosítottak, de különböző tanfolyamokon vettem részt. Például elvégeztem a Vöröskereszt által szervezett betegápolói szaktanfolyamot. Tanultam ott kirakatrendezést is, amit később nagyon jól tudtam kamatoztatni a későbbi munkahelyeim egyikén, a Móricz Zsigmond körtéri cukrászdában. Olyan minden lében kanál voltam, mindenben részt vettem, amiben lehetett. Közben a bátyámmal dolgoztam az üzletében. A háború után a bátyám folytatta az üzletet a Podmaniczky utcában, és amikor indult a szövetkezetté alakulás [lásd: államosítás Magyarországon; kisipari szövetkezet], bement a Budapesti Kárpitos Szövetkezetbe. Ott volt műszaki vezető. Engem nem vitt magával, azt mondta, hogy valakinek segíteni kell a szüleimnek, és így maradtam itt, a Podmaniczky utcai üzletben.

1951-ben bekerültem a vendéglátóba. Először irodavezető voltam a Bukarest étteremben – akkor még Borostyán étterem volt –, a Móricz Zsigmond körténnél. Az étterem tulajdonosa egy szappangyárosnak a fia volt, aki visszament a gyárba, és kerestek az üzletbe vezetőt. Én nem akartam elvállalni az irodavezetést, de nagyon győzködött a tulajdonos, hogy menjek oda [Ekkor, 1951-ben a Borostyán étterem már aligha volt magántulajdonban. Lásd: államosítások Magyarországon. – A szerk.]. Kábé öt-hat embert irányítottam. Ott dolgozott velem a Gundel Feri, a Gundel Károlynak a fia, ő volt az üzletvezető-helyettes. A Gundelék is zsidók voltak. Ő onnan jött

vissza, ahol Sztálinváros volt, azon a környéken volt, mert odavitték a nyilasok, és ott dolgozott mint munkaszolgálatos [Az interjúalany feltehetően Dunapentele környékére gondol, ott épült fel Sztálinváros az 1950-es évek elején (1961-től a várost Dunaújvárosnak hívják). – A szerk.]. Akkor följött ide, de mert nemkívánatos személy volt, egy burzsujnak a fia, csak üzletvezető-helyettes lehetett [Gundel Ferenc (1917–1984): vendéglátó-ipari szakember, oktató, szakíró. A vendéglátó-ipari főiskola és több tanüzem egyik szervezője volt. Számos szakkönyv társszerzője, lektora volt. A Szakácsszövetség egyik alapítója volt. – A szerk.]. A Borostyánban volt egy román nemzetiségű, nagyon szorgalmas, nagyon jó kiállítású konyhavezető, aki megtanított sok mindenre. Többek közt arra, hogy télen a nyersanyagot, például a krumplit hogy kell tárolni, hogy ne vesszen kárba. Később ezzel a román emberrel dolgoztam még a Szeged étteremben is. Egy nagyon híres szakácsunk is volt, vendéglátós iskolában is tanított. Alacsony sovány ember volt szakács létére. 1952-ig voltam itt.

1952-ben nyitottak a Himfy utca és Bartók Béla utca sarkán egy presszót és cukrászdát, és ott lettem üzletvezető-helyettes, majd üzletvezető. Akkor jöttek divatba az úgynevezett gebines üzletek [Ez tulajdonképpen az államosításkor megszüntetett magán kiskereskedelem felemás visszacsempészése a gazdaságba, amelynek keretében egy vállalat vagy szövetkezet bérbe ad egy vendéglőt vagy üzletet a forgalom meghatározott százalékaért. A kisvállalkozó így meghatározott összeg fejében szoros elszámolási kötelezettség nélkül gazdálkodhat. – A szerk.]. Ez olyan volt, mintha maszek lenne, a tulajdonosnak [Tehát aki kivette gebinbe az üzletet. – A szerk.] kellett elszámolnia a vállalatot keresztül az üzletben az árut, és a vállalat fizette be a jövedelmet, de úgy dolgozott, mintha önálló tulajdona lenne. Az üzletvezető könyörgött, hogy vegyem át a vezetést, hogy ő el tudjon menni gebines üzletbe. Ez a pasas, a felesége meg az édesanyja a Károly körúton lakott, ott, ahol én is. Volt egy kislánya, és én mindig is nagyon szerettem a gyerekeket. Három hét győzködés után elvállaltam. Akkor kerültem kávéfőzői tanfolyamra, fagylaltkészítő tanfolyamra, szakácstanfolyamra és üzletvezetőire is. Nyolc évig voltam ott, onnan kerültem át a Szeged étterembe üzletvezetőnek. Amikor átalakították halászcsárdának, akkor kerültem át a Királyhágó étterembe, a Böszörményi út 20–22-be, ott voltam négy évig, onnan mentem nyugdíjba, 1972-ben. Többször voltam visszaminősítve üzletvezető-helyettesnek, mert nagyon nehezen tudták elviselni a női vezetőt, és mindig akadt egy jó barátja az igazgatónak, akinek kellett egy üzlet, és kit minősítsenek vissza, ha nem engem! Pedig én voltam az egyetlen vezető, akinek nem volt hiánya. Két évig voltam a Borostyánban, nyolc évig voltam a Körtéren, nyolc évig a Szegedben, és négy évig voltam a Királyhágó étteremben. Nyugdíj után még dolgoztam az Aranyhordó étteremben, fent a Várban tíz évig. Kalkuláltam az árakat. Utána, nyolcvanhét éves koromig a Biarritzban dolgoztam.

A Szeged étteremben volt egy zenekar, és abban játszott a Laki István. Ő lett az én élettársam. Huszonnégy évet éltünk együtt, 1982 körül halt meg. Ő nem volt zsidó. Két gyereke volt, az István és az Andor. Az Andor lett a nevelt fiam, mert nekem sajátom nem volt. Az Andor nagyon sokat volt nálam az üzletben is. A másik, az István elég öntörvényű fiú volt. Vendéglátóba adta be az édesapja tanulni, felszolgálótanuló volt. Felszolgáló lett, és a Park étteremben szolgált fel, a Feneketlen-tónál. Nagyon ügyes, nagyon rendes, becsületes felszolgáló lett belőle, és onnan disszidált [lásd: disszidálás]. Bécsbe ment először, ott volt táborban [A disszidensek – amennyiben nem volt rokonuk, ismerősük stb., aki átmenetileg befogadta volna őket – egy Bécs melletti táborban töltötték azt az időszakot, amíg befogadó vízumot tudtak szerezni abba az országba,

ahova menni szándékoztak, vagy ahova egyáltalán befogadták őket. Sokan akár éveket is eltöltöttek itt. – A szerk.], aztán ment tovább. Most valahol Brazíliában él. Andor 2001-ben, szívinfarktusban meghalt.

Az élettársammal viszonylag boldogan éltünk. A mi kapcsolatunk munka és egyben szerelmi kapcsolat is volt. Ő végig a Szeged étteremben zenélt, egészen a nyugdíjazásáig. Mivel az előző házasságából született gyerekeit nem ő nevelte, így nekünk viszonylag nyugodt életünk volt, bár a vendéglátózás megkövetelte a sok éjszakázást is. Nyaralni sokat jártunk a Balatonra. Külföldre nem jártunk. Sem én, sem az István nem politizáltunk, nem voltunk tagjai a pártnak. Ez az időszak viszonylag nyugodt periódusa volt az életemnek. A vendéglátózás töltötte ki a napjaimat. Mivel gyerekem nem született, rengeteget dolgoztam. Most a bátyám második házasságából született lánya, illetve az Andor második felesége gondoskodik rólam. Míg élt az Andor, sokat törődött velem. Ő vitt ki mindig a szüleim sírjához a Kozma utcába. Szinte anyjaként szeretett, én is nagyon kedveltem. 1945 után nekem szinte felüdülés volt az azt követő időszak. Nem kellett rettegnem a háborúban átélt borzalmaktól, nekem ez az időszak a megkönnyebbülést jelentette, még ha sokaknak ez nem volt is az. Sokkal jobban elgondolkodtatnak a mostani politikai események. Én mindig a liberálisokkal szimpatizáltam, le is jártam a Madách téren felállított sátrukba a választások előtt. Sokat nem vagyok egyedül, annak ellenére, hogy a szűkebb családból már csak én élek. A házból is gyakran meglátogatnak a lakók.

A bátyám nyolcvanöt éves koráig élt. A háború után újranyősült. A második feleség is zsidó nő, Kiss Erzsébet volt. Férjnél volt, a férjét kivitték a háborúba, aknára lépett, és szétszakította az akna. A második feleségétől született egy lánya, ő az egyik nagy budapesti kórház patológusa volt, akivel van is kapcsolatom. Negyvenkilenc éves volt a bátyám második felesége, amikor meghalt vesebajban. A bátyám 1964-ben megnősült harmadszorra. Ő volt az Éva. Tőle nem volt gyerek. Ez már egy idősebb kori házasság volt. Károly egyáltalán nem volt vallásos, nem járt templomba. A feleségei se voltak vallásosak, a harmadik nem is volt zsidó. Pesterzsébeten lakott legutoljára. 1993-ban halt meg, a Rókus kórházban. A Rákoskeresztúri [zsidó] temetőben van eltemetve.

Bennem valahogy soha nem merült fel, hogy kimenjek Izraelbe. Talán a szüleim miatt, vagy nem tudom. Azt tudom, hogy ismerősök már a háború után sokan jelentkeztek, hogy meglepődtek, hogy engem nem találtak a kivándorlók között, mert azt gondolták, hogy én is elmegyek. Az izraelita hitközséggel van kapcsolatom. Mindig küldök nekik ezer forintot postán, ezzel járulok hozzá a költségeikhez. Járatom az „Erec” nevű újságot, azt szoktam olvasgatni. Újévkor és hosszúnapikor el szoktam menni a zsinagógába. Kapok jóvátételt a Claims Conference-től azért, mert deportáltak.

A kilencvenéves születésnapomon, 2005. május huszonkettedikén a ház lakói felköszöntöttek. A házban én vagyok a legrégebbi lakó. Hogy vannak-e még zsidó származásúak a házban, nem tudom, mindenesetre nagyon kicserélődött a társaság. Viszonylag jó a lakóközösség, de a mostani politikai hangulat miatt kétfelé szakadt a ház.